

AR LIETUVOS
DIDŽIOJI
KUNIGAIKŠTIJA
BUVO IMPERIJA? ⊙ *Zenonas Norkus*

ĮVADAS

Teiginys, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštija (toliau – LDK) buvo imperija, daugeiui istorikų gali pasirodyti absurdiškas, t.y. toks pat, kaip, pavyzdžiui, „ši kvadratinė figūra yra apvali“. Ir vienu, ir kitu atveju predikatas prieštarauja subjektui. Kaip žinoma, Lietuvos valstybė netapo netgi karalyste (išskyrus trumpą Mindaugo Lietuvos laikotarpį), o ką jau bekalbėti apie imperiją! Taip į straipsnio antraštėje suformuluotą klausimą turėtų žiūrėti istorikas, nuosekliai besivadovaujantis hermeneutine (ideografinė, „emine“) metodologija. Šiuo požiūriu, imperija yra senovės romėnų išradimas bei jų paliktas paveldas¹.

Nors mokydami istorijos vidurinėje mokykloje turime įsiminti, kad Romos imperijos istorija pasibaigė 476 m., kai romėnams tarnavęs germanų karvedys Odoakras nuvertė „paskutinį“ vakarinės Romos imperijos imperatorių Romulą Augustulą, Romos imperija tebebuvo gyva siekusių pakrikštyti pagonis lietuvius krikščionių galvose. Vienas iš krikščioniškosios ir romėniškosios kultūrinių tradicijų sintezės senovės Romos imperijos laikais produktų buvo vadinamoji „imperijos teologija“, suteikusi Romos imperijai sakralinę reikšmę. Jos pagrindu Aurelijaus Augustino mokinys Orozijus (385–420 m.) sukonstravo Europos viduramžių istoriniam mąstymui itin didelę įtaką turėjusią visuotinės istorijos schemą. Orozijus atsispiria nuo Senojo Testamento Danielio knygoje aptinkamos pranašystės, kuri sako, kad iki pasaulio pabaigos egzistuos keturios visuotinės karalystės: aukso, sidabro, žalvario ir geležies: „ketvirtoji karalystė bus stipri it geležis, – lygiai kaip geležis triuškina ir griauna visa, taip ji sutriuškins ir sugriaus anas visas“². Šias

¹ Apie LDK imperinio pobūdžio ir lietuviškojo imperializmo klausimą tradicinėje istoriografijoje detaliau žr. (*Norkus Z.* Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje // *Politologija*, 2007, Nr. 1, p. 3–78. „Politologijoje“ spausdinamas tekstas ir šiame leidinyje skelbiamas straipsnis yra dvi to paties teksto versijos, adaptuotos prie auditorijos specifikos. Deja, mūsų istorikai neskaito, ką rašo politologai, filosofai ir sociologai, kaip, beje, ir atvirkščiai. Čia pateikiama versija yra trumpesnė, nes rašydamas istorikams, autorius nemato reikalo dėstyti tam tikrų kiekvienam istorikui žinomų Lietuvos istoriografijos raidos faktų.

² Danielio 2, 40; žr. Šventasis Raštas. Senasis ir Naujasis Testamentas. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998, p. 1416.

karalystes Orozijus sutapatino su Babilono (Rytų imperija), Kartaginos (Pietų imperija), Makedonijos (Šiaurės imperija) ir Romos (Vakarų imperija) valstybėmis.

Būdama paskutinė, Romos imperija yra amžina – ji gali žlugti tik pasibaigus žmonijos istorijai, t. y. prasidėjus Jono evangelijoje išpranašautiems pasaulio pabaigos įvykiams. Ši istorijos schema implikuoja, kad Romos imperatoriaus valdžia yra aukščiausia pasaulietinė valdžia – Romos imperatorius yra aukštesnis už visus kitus valdovus krikščionis, kurių valdžia yra teisėta tik tuo atveju, jeigu ją tokia pripažįsta imperatorius. Ji taip pat implikuoja, kad Imperija yra tikrinis vardas. Jeigu daugiau negu vienas valdovas pretenduoja vadintis imperatoriumi, tai tik vienas iš jų gali būti pripažintas tikruoju – tas, kuris teisėtai paveldėjo Romos imperatoriaus titulą ir jo teises. Žinoma, ir kitose civilizacijose arba „kultūrų ratuose“ galima aptikti analogiškų reiškinių. Pavyzdžiu gali būti „kalifatas“ – pranašo Mahometo įpėdinio statusas, į kurį pretenduodavo galingiausi islamiškų šalių valdovai, arba „mikado“ – vyriausio sintoistinio kulto žynio rangas. Tačiau (istoristo požiūriu) „kalifas“ yra būtent „kalifas“, o tas, kas vadina kalifą „imperatoriumi“, nieko vertingo apie kalifatą nepasako, tik pademonstruoja savo hermeneutinį neaktą ir neįautrumą.

Rytų krikščionims (stačiatikiams ar ortodoksams) iki Konstantinopolio kritimo 1453 m. Romos imperijos išlikimas buvo visiškai akivaizdus ir neproblemiškas dalykas. Kitaip buvo Vakarų krikščionybės atveju, kur ilgainiui Romos popiežiai sukūrė Imperijos paveldėjimo (translatio imperii) doktriną³. Ši doktrina teigė, kad Romos imperatorius Konstantinas savo valdžią perdavė Romos popiežiams, kurie savo ruožtu ją turi teisę perduoti vienam iš krikščioniškų valdovų, kuris kartu paskiriamas vyriausiu pasaulietiniu „tikrosios“ krikščionybės gynėju, tapdamas viršesniu už kitus valdovus krikščionis, kurių valdžia geriausiu atveju reiškia „regnum“ (karalystę), bet ne „imperium“. Pirmuoju tokiu Romos imperatorių teisių paveldėtoju tapo Karolis Didysis, kurį 800 m. Romos popiežius karūnavo imperatoriumi. Karolingų imperijai pasidalijus į tris dalis, iš kurių ilgainiui atsirado šalys, dabar žinomos Prancūzijos, Italijos ir Vokietijos vardu, šias teises perėmė rytinės dalies, t.y. būsimosios Vokietijos valdovai. Taip atsirado politinis darinys, žinomas „Šventosios Vokiečių Nacijos Romos imperijos“ (vok. „Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation“; lot. „Sacrum Imperium Romanum Nationis Germanicae“) pavadinimu. Formalia šio darinio pradžia laikomas Otono II-ojo karūnavimas imperatoriumi 962 m. vasario 2 d. Nuo šiol kiekvienas naujas Vokietijos valdovas savo viešpatavimą paprastai pradėdavo kelione ar žygiu į Romą, kur karūnuodavosi „Romos imperatoriumi“.

³ Žr. Demandt A. Der Fall Roms. Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt. München: Verlag C. H. Beck, 1984, s. 71–89.

Dėl per visus aukštuosius viduramžius nusitęsusių popiežių ir imperatorių kovų, kurios vyko dėl to, kad popiežiai (kaip Popiežiaus srities Italijoje valdovai) pretendavo ir į pasaulietinę valdžią, o imperatoriai siekė įtakoti katalikų bažnyčios administravimą (visų pirma, naujų vyskupų paskyrimus), visiško sutarimo dėl tikslios Imperijos paveldėjimo doktrinos nebuvo, nes jos interpretacija ir buvo ideologinis tos kovos frontas. Tačiau ir ginčijama bei skirtingai interpretuojama ši doktrina nubrėžė viduramžių Europos tarptautinės visuomenės teisinį horizontą taip pat, kaip dabar tai daro žmogaus teisių ar valstybių suverenumo doktrina. „Vokiečių tautos“ paminėjimas Imperijos pavadinime sugestijavo, kad vokiečiai ar germanai pretenduoja į tokia pat viršenybę kitų krikščioniškų tautų atžvilgiu, kokią turėjo romėnai „imperium populi Romani“ laikais. Kadangi romėnų jau nebebuvo, tai Imperijos paveldėjimą buvo galima interpretuoti ne vien dinastine prasme, bet ir ta, kad viena tauta paveldi kitos tautos išskirtinę padėtį.

Žinoma, vokiškoji Imperijos paveldėjimo doktrinos interpretacija niekada nebuvo visuotinai pripažinta Viduramžių Europoje. Prancūzijos ir Anglijos karaliai nepripažino Šventosios Romos Imperijos imperatorių pretenzijų į viršenybę, o jų juristai skelbė principą „rex est imperator in regno suo“⁴, anticipuojantį būsimą (modernųjį) kiekvienos valstybės suvereniteto principą, tarptautinėje teisėje įtvirtintą 1648 m. Vestfalijos taikos sutartimi. Tačiau su Imperijos paveldėjimo doktrina negalėjo nesiskaityti naujai į Europos krikščioniškų valstybių klubą (tuometinę Europos tarptautinę politinę visuomenę) įsijungiančių šalių valdovai. Valdovas krikščionis pats sau negalėjo užsidėti ant galvos karaliaus karūnos, – tokiu atveju jis būtų tik apsišaukėlis. Karaliumi galima buvo tapti tik gavus aukščiausios krikščioniško pasaulio dvasinės valdžios – popiežiaus, arba jos ir aukščiausios pasaulietinės valdžios – imperatoriaus sankciją. Pirmoje situacijoje buvo Mindaugas, kuris karūnavosi tuo viduramžių laikmečiu, kai popiežių galybė pasiekė apogėjų. Antrąją situaciją buvo Vytautas, kuris mėgino karūnuotis taip vadinamo konciliarinio sąjūdžio laikmečiu, kai popiežiaus institucija išgyveno krizę, o aukščiausią valdžią katalikų bažnyčioje mėgino perimti visuotinis bažnyčios susirinkimas.

Skirtingai nuo viduramžių Vokietijos valdovų, Maskvos carų ar netgi Napoleono I, LDK valdovai nepretendavo būti Romos paveldėtojais (nors, apskritai kalbant, romėniškos lietuvių kilmės teorija galėjo būti panaudota tokioms pretenzijoms pagrįsti), tai gali pasirodyti, kad nėra jokio pagrindo kelti klausimą, suformuluotą antraštėje⁵. Vis dėlto tas klausimas jau iškeltas. LDK imperija vadinama

⁴ „Karalius yra imperatorius savo karalystėje“ (lot.).

⁵ Autoriui žinomas tik vienas atvejis, kai LDK valdovas tituluojasi „imperatoriumi“. Tai 1371 m. Algirdo laiškas Konstantinopolio patriarchui (žr. *Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 107). Tačiau ir šiuo atveju galima abejojti,

jau pačiame 1994 m. išėjusios Stepheno C. Rowello knygos pavadinime, kuris šios knygos lietuviškame vertime skamba taip: „Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva: pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345“⁶. Su tam tikromis išlygomis LDK nuo Gedimino laikų imperija vadina ir Alfredas Bumblauskas⁷. Į plačiąją mūsų šalies intelektualinę apyvertą Lietuvos kaip imperijos Viduramžiais ir netgi jau tautų kraustymosi laikais įvedė Gintaras Beresnevičius, kuris savo publicistikoje ne tik priima imperinį LDK pobūdį kaip savaime suprantamą dalyką, bet ir teigia prigimtinių lietuvių polinkį į imperializmą bei pateikia didingą šiuolaikinės Lietuvos misijos Europoje viziją – mitą, kuris turėtų padėti nūdienos lietuviams išspręsti aktualias ir skausmingas tapatumo problemas⁸. LDK „imperija“ straipsnyje, kuriame įrodinėjama kur kas problemiškesnė pagoniškos lietuvių civilizacijos tezė, vadina ir Antanas Andrijauskas⁹. 2005 m. Lietuvos strateginėje apžvalgoje, kurią kasmet leidžia Strateginių tyrimų centras, veikiantis prie Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos, ir Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas, Raimundas Lopata ir Nortautas Statkus paskelbė straipsnį „Imperijos, pasaulio tvarka ir mažosios“ valstybės, kurioje pirmą kartą Lietuvoje kai kurios šiuolaikinės imperiologinės koncepcijos (daugiausiai iš tarptautinių santykių teorijai skirtos literatūros) pritaikytos šiuolaikinės globalinės geopolitinės situacijos analizei¹⁰.

Iš tikrųjų, jeigu LDK nevalia vadinti imperija, nes jos valdovai nesititulavo imperatoriais, tai neturėtume imperija vadinti ir Sovietų Sąjungos, nes jos valdovai vadinosi „Generaliniais Sekretoriais“. Tiesa, esama svarbaus skirtumo: LDK „imperija“ nevadino nei jos pačios valdovai, nei kaimynai, bet Sovietų Sąjunga buvo imperija ir vidaus disidentų, ir jos užsieninių oponentų akyse. Tik prieš kokius 20 metų pasibaigusiame Šaltajame kare pavadinti tam tikrą šalį „imperija“ reiškė ją pasmerkti, pareikšti nepritarimą jos politikai ar net pačiam jos egzistavimui. Taip darė JAV prezidentas Ronaldas Reaganas, pavadindamas Sovietų Sąjungą „blogio imperija“, o sovietiniai propagandistai – vainodami „amerikinį imperializmą“. Di-

ar Algirdas gerai suvokė, kad taip tituluojantis raštininkas jį prilygina adresatui – Bizantijos imperatoriui, taigi jį sunkiai įžeisdamas.

⁶ Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius: Baltos lankos, 2001.

⁷ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 106.

⁸ Beresnevičius G. Imperijos darymas. Lietuviškos ideologijos metmenys. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003.

⁹ Andrijauskas A. LDK europėjimo tendencijos ir kultūrinio tapatumo paieškos tarp Rytų ir Vakarų // Andrijauskas A. (ats. red.) Lietuviškojo europietiško rida: dabarties ir ateities iššūkiai. Vilnius: Aidai, 2006, p. 18–48.

¹⁰ Lopata R., Statkus N. Imperijos, pasaulio tvarka ir mažosios valstybės // Lietuvos metinė strateginė apžvalga 2005. Vilnius: Lietuvos karo akademija, 2006, p. 27–84.

džiuojamės tuo, kad daugiausia prisidėjome prie tos „blogio imperijos“ sugriovimo. Anuo metu „imperija“ reiškė „tautų kalėjimą“. Ar vadindami LDK imperija, kartais nedarome politinės klaidos? „Vytautinė imperija nuėjo praeitin lyg šviesus meteoras“ – rašo Zenonas Ivinskis savo likusios nebaigta Lietuvos istorijos pratar-mėje¹¹. Jeigu imperijos – „tautų kalėjimai“, tai ar nerizikuojame apdergti to bran-gaus kiekvienam lietuviui „šviesaus meteoras“ atminties, vadindami jį „imperija“?

Ne tik žmonių ir knygų, bet ir atskirų socialinio-politinio žodyno žodžių liki-mas yra labai permainingas. Iš populiaraus firminio ženklo, dėl kurio vartojimo teisės bylinėjasi konkurentai, žodis gali pavirsti keiksmažodžiu, kaip antai atsitiko su žodžiais „fašistas“, „nacionalistas“, „komunistas“. Bet būna ir taip, kad pabu-vęs purvinu žodis ilgainiui „išsiprausia“ – išblėsta ir jo pozityvi, ir negatyvi verty-binė įkrova, ir jis tampa daugmaž neutraliu terminu, o paskui vėl pamažu pradeda akumuliuoti teigiamą vertybinę įkrovą. Taip yra atsitikę su žodžiu „kapitalizmas“; tokį neutralizacijos, o po to reabilitacijos procesą patiria ir žodis „imperija“ (bent jau taip atrodo šių eilučių autoriui).

Požiūrio į imperijas ir imperializmą pasikeitimą paskatino nacionalizmo ir etninių konfliktų protrūkis Rytų Europoje ir Balkanuose po SSRS ir Jugoslavijos iširimo. Viena vertus, SSRS iširimą daugelis stebėtojų įvertino kaip „paskutinės imperijos“ žlugimą – įvykį, kuris pagaliau leidžia pažvelgti į imperijas ir impe-rializmą *sine ira et studio*, kaip jau užsibaigusios epochos reiškinį.¹² Kai kurias imperijas buvo pradėta net nostalgiskai prisiminti – visų pirma, anksčiau „tautų kalėjimu“ vadintą Habsburgų imperiją. Dabar daugelis istorikų ir politologų ją su-vokia kaip gana sėkmingą daugelio tautų sugyvenimo vienoje valstybėje pavyz-dį, iš kurio gali pasimokyti dabartiniai ir būsimi vieningos Europos kūrėjai¹³. Šio

¹¹ *Ivinskis Z.* Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Vilnius: Mokslas, 1991, p. 6.

¹² Su teiginiu, kad imperijos ir imperializmas yra jau vien istorija, sutinka toli gražu ne visi. Daugybė analitikų (ir ne vien tik kairiosios pakraipos) teigia, kad imperijos ir imperializmas po 1991 m. niekur nedingo. Jų požiūriu, mes tiesiog gyvename pasaulyje, kuriame (gal būt tik laikinai) liko tik viena imperija arba valstybė, pajėgi vykdyti imperialistinę politiką – Jungti-nės Amerikos Valstijos (žr., pvz.: *Pieterse J. N.* Globalization or Empire? London: Routledge, 2004; *Bacevich A.* American Empire: Realities and Consequences of US Diplomacy. Cambrid-gue, Mass.: Harvard University Press, 2002; *Ferguson N.* Colossus: The Price of America's Em-pire. New York: Penguin, 2004). Papildomo peno tokiam situacijos vertinimui suteikė politiniai įvykiai pasaulyje po 2001 m. rugsėjo 11 d., o ypačiai – aplinkybės, kuriomis JAV pradėjo karą Sadamo Husseino režimui Irake nuversti. Kariaudamos taip vadinamą „karą su terorų“, JAV veikia ignoruodamos po II Pasaulinio karo nusistovėjusį tarptautinį teisinį režimą. Tačiau šie naujai tarptautinės politikos posūkiai lyginamiesiems imperijų ir imperializmo tyrimams suteikė papildomą aktualumą, netgi pavertė šiuolaikinės komparatyvistikos mada. Žr. taip pat: *M. Beissinger* Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse // *Barany Z., Moser R.* (Eds) Ethnic Politics and Post- Communism: Theories and Practice. Ithaca, New York: Cornell University Press, 2005, pp. 14–45.

¹³ Pvz., *Gellner E.* Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilem-ma. Cambridge: Cambridge UP, 1998.

politinio projekto įgyvendinimo aktualijos skatina naujai, pozityviau pažvelgti į ankstesnių laikų imperinius „Europos vienytojus“, pradedant Karoliu Didžiuoju ir baigiant Napoleonu. Garsus indų kilmės amerikiečių ekonomistas Deepakas Lalas knygoje su išraiškingu pavadinimu „Pagiriamasis žodis imperijoms: globalizacija ir tvarka“ didžiausiu XX a. piktadariu laiko JAV prezidentą Woodrow Wilsoną, kuris paskelbė tautų apsisprendimo principą ir sugriovė Austrijos-Vengrijos bei Osmanų imperijas, taip sudarydamas sąlygas iškilti Adolfui Hitleriui, savo ruožtu tapusiam ledlaužiu stalinistinio totalitarizmo ekspansijai į Vakarus¹⁴. Na, o kai kurie šiuolaikiniai politologai, klausdami, koks bus tas politinis kūnas, į kurį evoliucionuoja Europos Sąjunga, atsako: tai bus (vėl) imperija¹⁵!

Kalėjimas kalėjimui nelygu. Kaip rodo Habsburgų imperijos arba net Jugoslavijos pavyzdys, kai kurie kalėjimai gali būti prisimenami netgi su nostalgija – ir ne vien tų, kas tuose kalėjimuose dirbo prižiūrėtojais. Laisvas ir nepriklausomas gyvenimas po kalėjimo griūties gali nenusisekti, ir tas kalėjimas tada prisimenamas kaip neapgalvotai sugriauti (susiplieskus su „broliais“ ir „seserimis“) „gimtieji namai“. Jeigu „kalėjimas“ lieka nesugriuvęs, tai pasikeitus kelioms kalėjimo gyventojų kartoms, jis iš kalėjimo gali tapti „tėvyne“, už kurią galima ir mirti. Be tokių kalėjimų nebūtų atsiradę daugelio didžiųjų tautų. Buvo laikai, kai Bretanės, Provanso ar Burgundijos gyventojai dar nelaikė savęs „prancūzais“, žiūrėdami į Prancūzijos karaliaus valdininkus maždaug taip pat, kaip XX a. kataloniečiai žvelgė į ispanus. Vokietija (trumpam ir ne visa) buvo „geležimi ir krauju“ suvienyta į Hohenzollernų imperiją, o Bavarijos ar Reino krašto nepriklausomybės atkūrimas jau po to ne kartą buvo pakankamai stiprių vietinių politinių jėgų šūkiu. Kaip „imperijos“ prisimenamos senųjų laikų didžiosios valstybės, kurioms šis „nacijos kūrimo“ (nation building) darbas nepavyko arba pavyko tik iš dalies; tų, kurioms tai pavyko, istorijos rašomos tiesiog kaip „feodalinio susiskaldymo“ ar „centralizacijos“ istorijos.

Taigi, „imperija“ nustoja būti purvinas žodis, o buvimas „imperija“ praeityje jau nebėra tai, dėl ko reikėtų gėdytis, atsiprašinėti ar bijoti susilaukti iš imperializmo aukų reikalavimo sumokėti reparacijas ar kompensacijas. Šiais „laiko dvasios“ pokyčiais galima bent iš dalies paaiškinti, kodėl Lietuvos istorinėje mokslinėje literatūroje bei visuomeninėje-politinėje publicistikoje pastaruoju metu ir buvo iškeltas klausimas: „Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija?“

Akivaizdu, kad vienoks ar kitoks atsakymas į klausimą – ar LDK buvo imperija – priklauso ne vien nuo naujų istorinių faktų (tokių šiame straipsnyje nepa-

¹⁴ Lal D. In Praise of Empires: Globalization and Order. New York: Palgrave, 2004.

¹⁵ Zielonka J. Europe as Empire: the Nature of the Enlarged European Union. Oxford: Oxford University Press, 2006.

teikiama), bet ir nuo to, kaip apibrėžiama pati imperijos sąvoka. Šiam klausimui ypatingai daug dėmesio skiriama šiuolaikinėje lyginamojoje istorinėje sociologijoje, lyginamojoje politikoje, antropologijoje bei tarptautinių santykių teorijoje, kur lyginamieji imperijų ir imperializmo tyrimai jau keli dešimtmečiai yra atskira ir intensyviai plėtojama tyrimų sritis. Vargu ar imperinio LDK pobūdžio klausimas gali būti vaisingai svarstomas, neatsižvelgus į šiuos tyrimus. Įtraukti šių tyrimų rezultatus į LDK istorijos tyrinėjimų probleminį lauką ir yra vienas iš dviejų šio straipsnio tikslų. Jam skirtas pirmasis straipsnio skirsnis. Jame aptariamos imperijų ir imperializmo apibrėžimo strategijos šiuolaikinėje socialinių mokslų literatūroje ir pristatomos pagrindinės šių reiškinių koncepcijos. Jos nėra nagrinėjamos nei detaliai, nei visapusiškai – autorių jos domina tik tiek, kiek gali būti vaisingos LDK istorijos tyrimuose, atverdamos conceptualinę erdvę kitam klausimui – kokia imperija buvo LDK? Atsakymas į šį klausimą yra antrasis straipsnio tikslas. Šis klausimas nagrinėjamas antrajame straipsnio skirsnyje. Pakeliui aptarsime porą su šiais pagrindiniais klausimais glaudžiai susijusių smulkesnių klausimų. Į ką transformavosi, kuo pavirto LDK? Kodėl LDK imperinio valstybingumo klausimas nebuvo keliamas anksčiau?

Nuo 1385 m. LDK istorija vis glaudžiau persipynė su Lenkijos istorija, o 1569 m. daugelis istorikų netgi laiko jos, kaip savarakiškos valstybės, istorijos pabaigą. Kadangi Lietuvos valstybingumo po 1569 m. problema temą pernelyg sukomplikuotų, straipsnio chronologiniai rėmai apsiriboja LDK istorija iki Liublino unijos. Klausimas – „ar Abiejų Tautų Respublika buvo imperija?“ – yra jau kitas, atskiros analizės reikalaujantis klausimas, nors dėl chronologinių ribų sąlyginio pobūdžio jo keblu išvengti, nagrinėjant senosios Lietuvos valstybingumo raidą.

1. KAS YRA IMPERIJA?

1.1. Dvi „imperijos“ sąvokos darybos strategijos

Nebelaikydami klausimo „ar LDK buvo imperija?“ absurdišku, tuo pačiu imame operuoti sąvokų darybos strategija, kuri skiriasi nuo hermeneutinės ir gali būti pavadinta generalizuojančia, sociologine, sociologizuojančia ar socialine mokslinė. Žinoma, nuoseklus „hermeneutinis“ (ar tradicionalistinis) istorikas tokią strategiją bei jos produktus vadintų loginiu absurdu, tačiau mes toliau į šį principų konfliktą nebesigilinsime¹⁶, o tiesiog pristatysime svarbesnius tokiu būdu sukurtų „loginių

¹⁶ Žr. plačiau: *Norkus Z.* Maxo Weberio feodalizmo samprata ir Lietuvos istorija // Lietuvos istorijos studijos, 1997, Nr. 4, p. 144–154.

monstrų“ (žiūrint tradicinio istoriko akimis) pavyzdžius. Vienas tokios strategijos produktų gerai žinomas vyresnės kartos istorikams.

Sovietinio laikotarpio – tiek rusų, tiek ukrainiečių, tiek baltarusių, tiek sovietinei lietuvių istoriografijai – privaloma buvo marksistinė-lenininė imperializmo samprata, kuriai būdinga socialinė-ekonominė jo redukcija į reiškinį, būdingą kapitalistinei formacijai. Ši imperializmo samprata dėstoma Vladimiro Lenino veikalė „Imperializmas kaip aukščiausia kapitalizmo stadija“¹⁷. Šio veikalo pavadinimas tuo pat metu ir išsako pagrindinę marksistinės-lenininės imperializmo sampratos idėją, ir nubrėžia marksistinio požiūrio ribas. Imperializmas – neišvengiamas kapitalizmo raidos padarinys, kuris pradeda reikštis, kai: 1) dėl kapitalo koncentracijos nacionalines rinkas užvaldo monopolijos; 2) bankinis kapitalas susilieja su pramoniniu kapitalu ir dominuojančia kapitalistų klasės grupe tampa finansinė oligarchija – „finansinis kapitalas“; 3) ypatingą reikšmę (palyginus su prekių eksportu) įgyja kapitalo eksportas; 4) atsiranda tarptautinės kapitalistinės monopolijos, kurios ekonomiškai pasidalija pasaulį tarpusavyje; 5) užbaigiamas teritorinis pasaulio pasidalijimas tarp galingiausių pasaulio valstybių. Imperijos V. Leninui visų pirma buvo kapitalistinės didvalstybės, turinčios užjūrio kolonijų bei „įtakos sferų“ – tokios, kaip XX a. pradžios Didžioji Britanija ir Prancūzija.

Imperializmas, V. Lenino požiūriu, yra toks tam tikros šalies politikos apibrėžtumas, kuris kyla iš ją vykdančios šalies socialinės-ekonominės santvarkos bei vietos pasaulinėje tarptautinių santykių sistemoje pobūdžio ir yra nepriklausomas nuo to, kaip tą politiką suvokia ir apibrėžia ją vykdančios politiniai veikėjai. Šiuo atžvilgiu, marksistinis požiūris yra priešingas hermeneutiniam, kaltindamas tradicinę istoriografiją apsiribojimu tais ideologiniais vaizdiniais bei iliuzijomis, kurias istorinės epochos apie save puoselėja. Didelė galinga kapitalistinė šalis, kurios ekonomikoje dominuoja monopolijos ir finansinis kapitalas, kuri eksportuoja kapitalą į kitas šalis ir varžosi su kitomis didvalstybėmis, negali būti neimperialistinė ir nevykdyti imperialistinės politikos. Tai reiškia, kad imperija gali būti laikoma ir tokia šalis, kurios vadovai ir ideologai (ar dalis jų) karštai ir galbūt nuoširdžiai neigia jos imperinį pobūdį, reprezentuodami tokią politiką kaip „vystymosi pagalbą“, „kovą prieš terorizmą“, „civilizacijos skleidimą“ ar „kovą prieš skurdą“. Tokiu požiūriu, JAV politika Irake yra tipiškas imperializmo pavyzdys, o šiuolaikinės JAV yra imperija, kad ir kokiomis idėjomis ji būtų grindžiama ar teisinama jos užsienio politika.

Šios imperializmo sampratos šviesoje antikos ar viduramžių imperijų ir imperializmo tyrimai turėjo atrodyti anachronistiški ir metodologiškai ydingi, nes „imperializmas“, marksizmo-leninizmo požiūriu, – tai tam tikra pasaulinės isto-

¹⁷ *Leninas V. I. Imperializmas, kaip aukščiausiaji kapitalizmo stadija. Vilnius, 1952.*

rijos, suprantamos kaip formacijų laiptai, epocha ar pakopa. Todėl kalbėti apie imperializmą iki kapitalizmo marksistui-leniniečiui yra toks pat įtartinas sumanymas, kaip ir kapitalizmo Senovės Romoje ar Senovės Graikijoje tyrimai. Žinoma, ir marksistas-leninietis neneigė, kad Romos imperija buvo imperija, o jos politika buvo imperialistinė. Tačiau jam kur kas svarbiau tai, kad tyrinėtojas, nagrinėjantis imperijas ir imperializmą už kapitalistinės formacijos ribų, rizikuoja „nepastebėti“ išoriškai panašių politikos, kaip „antstato“, reiškinių socialinės ekonominės skirtingos „esmės“, o kartu – ir „neistoriškai“ projektuoti tinkamas tik kapitalistinės formacijos kontekstui sąvokas į feodalinę ar vergvaldinę praeitį. Imperializmas marksistui-leniniečiui – tai reiškinys, susijęs su kapitalizmo globaline ekspansija, kurios eigoje labiausiai išsivysčiusios kapitalistinės šalys sprendžia savo vidaus problemas, pajungdamos savo socialinėje-ekonominėje raidoje atsilikusią periferiją, o užbaigus teritorinį pasaulio pasidalijimą dėl savo netolygaus vystymosi taip pa priverstos laikas nuo laiko susigrumti pasauliniuose karuose dėl pasaulio perdalijimo tokiu būdu, kad pasaulio padalijimas atitiktų pasikeitusi ekonominės ir karinės galios santykį. Nuosekliam marksistui-leniniečiui „imperialistinė“ galėtų būti ne LDK, bet „buržuazinė“ 1918–1940 m. Lietuva! Nenuostabu, kad imperializmo tuometinėje Lietuvoje klausimą rimtai diskutavo 1952 m. balandžio 1–3 d. Vilniuje vykusios konferencijos, skirtos Lietuvos istorijos periodizacijos klausimams, kuriuos reikėjo išspręsti, rengiant „žiugždinės“ „Lietuvos TSR istorijos“ maketą¹⁸.

Paradoksalu, bet ir nuoseklaus hermeneutinio istorizmo ir marksistinio-lenininio futurizmo išvados LDK valstybingumo klausimu sutampa: vadinti LDK imperija yra alogiška ir anachronistiška. Jungtinis abiejų šių koncepcijų poveikis ir paaiškina, kodėl LDK valstybingumo imperinio pobūdžio klausimas LDK istoriografijoje ligi šiol nebuvo iškeltas¹⁹. Vieniems istorikams jį neleido kelti ištikimybė klasikinei istorijos mokslo paradigmai – istorizmui, kuris reikalauja nenutolti nuo tų sąvokų, kurias aptinkame pačiuose šaltiniuose. Kitiems – baimė nusižengti oficialiems marksizmo-leninizmo kanonams. Tretiems – ir viena, ir kita. Prie to prisidėjo ir politinis apdairumas. Jeigu sovietmečio laikų istorijos vadovėliuose būtų buvę įrašyta, kad Gediminas, Algirdas ir Vytautas yra imperialistai, sovietmečiu dar labiau būtų susiaurėjusi ir ta labai siaura laisvės džiaugtis LDK paveldu erdvė, kuri tuomet egzistavo. Lietuvis partietis, sumanęs savo atžalą pavadinti „Vytautu“, tada būtų daręs tokį pat keistą poelgį, kaip ir koks nors mūsų laikų Vardenis Pavardenis, nusprendęs pavadinti savo atžalą Sniečkumi Pavardeniu.

¹⁸ Žr. Švedas A. Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985). Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2006, p. 128.

¹⁹ Būta ir kitokių kliūčių, kylančių dėl sudėtingos Lietuvos ir Lenkijos santykių problematikos, kurios aptariamos skirsnyje 2.3.

Prisiminimai apie „Lietuvą nuo Baltijos iki Juodosios jūros“ bei raito Vytauto, žvelgiančio į Juodosios jūros platybes, fantazijos (panašu, kad istorinis Vytautas prie Juodosios jūros nebuvo) buvo itin populiarūs tarpukario Lietuvos bei pokario emigracijos istorinėje sąmonėje. Pakanka prisiminti Vinco Grybo sukurtą ir 1932 m. Kaune Panemunės parke pastatytą Vytauto Didžiojo skulptūrą, kurios kopija dabar puošia Laisvės alėją. Tačiau mažos valstybės, supamos galingų ir plėšrių kaimynų statusas neskatino žvelgti į Lietuvą kaip į šalį, kuri kažkada savo kaimynams darė tą patį, ko dabar mėgino išvengti – okupacijos ir aneksijos. Imperialistiniai siekiai to meto Lietuvoje buvo įžvelgiami visų pirma Lenkijos politikoje²⁰. Tarpukario Lietuvos respublika grindė savo teisę į nepriklausomą valstybinę egzistenciją ne apeliuodama į LDK egzistavimo faktą, bet pasiremmdama 1918 m. Woodrow Wilsono įtvirtintu tautų apsisprendimo principu, kuris yra nesuderinamas su imperializmu ir imperine ideologija.

Tačiau marksistinė-lenininė imperializmo samprata yra tik viena iš daugelio sociologinių koncepcijų, ir tarp jų gausu tokių, kurių požiūriu LDK imperinis pobūdis yra pakankamai akivaizdus dalykas. Šiuolaikiniai istorikai, antropologai, istoriniai sociologai be būdingų istoristinei istoriografijai skrupulų vadina imperijomis politines sistemas, kurios neturi nei tiesioginių, nei netiesioginių ryšių su Romos imperija bei jos paveldu²¹. Imperijomis vadinamos senovinės Akado²², Asirijos²³, Maurijų, Persijos, Guptų didvalstybės, inkų ir actekų valstybės ikikolumbinėje Amerikoje²⁴, Mogolų²⁵ ir Vijayanagaros valstybės Indijoje, Čingis chano ir

²⁰ Plg. *Krikštopaitis J. A., Rimaitė A.* Saugi valstybė: idėja ir tikrovė. Tarpukario Lietuvos patyrimo struktūrinė interpretacija. Vilnius: Versus aureus, 2004, p. 43.

²¹ Žr. *Oded B.* Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1979; *C. M. Sinopoli* The Archaeology of Empires // Annual Review of Anthropology, 1994, vol. 23, pp. 159–180; *Larsen M. T.* Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1979; *Alcock S. E., D'Altroy T.N., Morrison K.D., Sinopoli C. M.* (Eds) Empires. Perspectives from Archaeology and History. Cambridge: Cambridge UP, 2001; *Garnsey P., Whittaker C. R.* Imperialism in the Ancient World. Cambridge: Cambridge UP, 1978; *Cox M., Dunne T., Booth K.* (Eds) Empires, Systems and States: Great Transformations in International Politics. Cambridge: Cambridge UP, 2001.

²² *Liverani M.* (Ed.) Akkad: The First World Empire. Padua: Sargon, 1993.

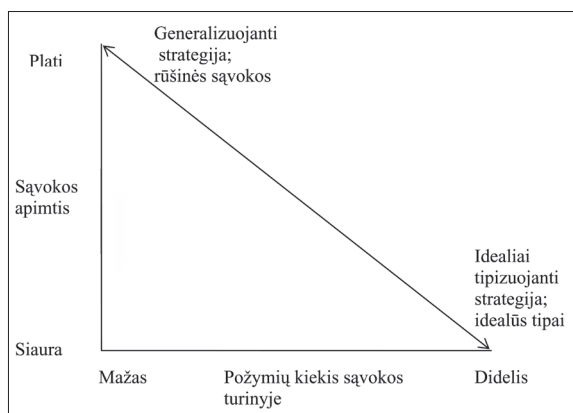
²³ *Postgate J. N.* Taxation and Conscription in the Assyrian Empire. Rome: Biblical Institute, 1974.

²⁴ *Conrad G. W., Demarest A. A.* Religion and Empire: The Dynamics of Aztec and Inca Expansionism. Cambridge: Cambridge UP, 1984; *Patterson Th. C.* The Inca Empire: The Formation and Disintegration of a Pre-Capitalist State. New York: Berg, 1991; *Demarest A. A., Conrad G. W.* (Eds.) Ideology and Pre-Columbian Civilizations. Santa Fe, NM: School Am. Res. Press, 1992; *Berdan F. F.* The Aztecs of Central Mexico: An Imperial Society. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1982.

²⁵ *Richards J. F.* The Mughal Empire. Cambridge: Cambridge UP, 1993; *Blake S.* The Patrimonial-Bureaucratic Empire of the Mughals // Journal of Asian Studies, 1979, vol. 39, pp. 77–94.

Čingizidų²⁶ bei Timūro Centrinėje Azijoje įkurtos valstybės, jau nekalbant apie Kiniją nuo Čin dinastijos laikų, o taip pat Osmanų, Habsburgų, Rusijos imperijas²⁷.

Pasigilinus, kaip šiuose darbuose implicitiškai ar eksplisitiškai apibrėžiama imperijos sąvoka, galima išskirti dvi strategijas – minimalistinę (generalizuojančią) ir maksimalistinę (idealiai tipizuojančią)²⁸. Pirmuoju atveju autoriai ieško imperijų „mažiausio bendro vardiklio“ – mėgina rasti bruožus, bendrus visiems politiniams dariniams, kuriuos kam nors knieti pavadinti „imperijomis“. Sąvokos turinys skurdus, o apimtis – plati. Antruoju atveju į imperijos sąvoką įtraukiami požymiai, kuriuos visus turi tik palyginti nedaug „klasikinių“ atvejų. Sąvokos apimtis turtiną, sąvokos apimtis siaura. Bet imperijomis galima vadinti ir atvejus, kurie neturi visų bruožų, būdingų „klasikiniam“, tačiau yra į juos panašūs. Tada imperijos įvardijamos su būdvardžiais, kur būdvardis nurodo, kuo konkretus atvejis skiriasi nuo klasikinio prototipo ar prototipų (dažnai tokio prototipo statusą turi senovės Romos imperija – todėl tokia strategija besinaudojantiems autoriams lengviausia rasti sąlyčio taškų su hermeneutine tradicija). Taikant pirmą strategiją, gauname rūšinę imperijos sąvoką. Antru būdu sukonstruota imperijos sąvoka yra idealus tipas. Šių dviejų sociologizuojančių imperijos sąvokos darybos strategijų skirtumą ir santykį vaizduoja pav. 1. Pateikta schema sugestijuoja, kad pati dviejų strategijų perskyra yra idealiai tipizuojanti – vienu autorių siūlomoms imperijos sąvokoms yra arčiau idealiai tipizuojančio, o kitų – arčiau rūšinio poliaus.

I PAV. GENERALIZUOJANTIS IR IDEALIAI TIPIZUOJANTIS SĄVOKŲ METODAS

²⁶ Allsen Th. *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qun Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251–1259*. Berkeley: University of California Press, 1987.

²⁷ Верт П., Кабытов П.С. (сост.) *Российская империя в зарубежной историографии*. Москва: Новое издательство, 2005; Котэ С.П. *Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика*. Москва: РОССПЭН, 2001; Миллер А.П. (ред.) *Российская империя в сравнительной перспективе*. Москва: Новое издательство, 2004.

²⁸ Plg. *Gerring J. Social Science Methodology. A Criterial Framework*. Cambridge: Cambridge UP, 2001, pp. 65–86.

Idealiai tipizuojantis sąvokų darybos metodas yra labiau būdingas imperijų tyrinėtojams komparatyvistams, susijusiems su istorija kaip mokslo disciplina. Tyrinėtojai, disciplininiais saitais susiję su socialiniais mokslais, ją dažniau traktuoja kaip rūšinę sąvoką, kurios turinys apima tuos ir tik tuos bruožus, kuriuos turi turėti visi šiai sąvokai subordinuojami atvejai. Taip yra dėl to, kad jie siekia suformuluoti tam tikrus nomologinio arba kvazinomologinio pobūdžio apibendrinimus apie sąlygas, nuo kurių priklauso imperijų atsiradimas, ekspansija, ilgaamžiškumas, žlugimas. Kartais tokie apibendrinimai suprantami kaip statistiniai, – taigi tokie, kad atskiri jiems prieštaraujantys atvejai jų nepaneigia, o tik sumažina jais paaiškinamos priklausomų kintamųjų statistinės variacijos dydį. Tačiau tam, kad tą variaciją galėtume apskaičiuoti, reikia tiksliai atriboti atvejus, kurie priklauso „imperijų“ populiacijai, nuo tų, kurie jai nepriklauso²⁹.

1.2. *Du šiuolaikinės lyginamosios imperijų sociologijos pradininkai*

Ryškus generalizuojančios strategijos taikymo pavyzdys yra Shmuelio S. Eisens-tadto, kurį galima laikyti lyginamosios imperijų sociologijos pradininku, dar-bai. Jo veikale „Politinės imperijų sistemos“ pateikiama politinių sistemų, kurios (pagal Talcottą Parsonsą) apibrėžiamos kaip socialinių sistemų tikslo pasiekimo posistemės, klasifikacija. Pagal šią klasifikaciją skiriamos: 1) primityvios politi-nės sistemos; 2) patrimonialinės imperijos (pvz., Karolingų, Achemenidų, Partų); 3) klajoklių arba užkariavimo imperijos (pvz., Mongolų imperija bei Arabų kalifatas pirmųjų kalifų laikais), kurias jis apibūdina ir kaip „dualistines klajoklių-sėslųjų imperijas“; 4) miestai-valstybės (pvz., Atėnai arba ankstyvoji respublikinė Roma); 4) feodalinės sistemos (Viduramžių Europoje, Japonijoje ir galbūt kitose vietose); 5) centralizuotos istorinės biurokratinės imperijos; 6) įvairių tipų modernios politi-nės sistemos (demokratinės, autokratinės, totalitarinės, „neišsivysčiusios“³⁰.

Ši klasifikacija nėra išsami, nes sociologui labiausiai rūpi vienas iš šių politinių sistemų tipų – centralizuotos istorinės biurokratinės imperijos, kurias jis vadina dar ir „istorinėmis biurokratinėmis visuomenėmis“. S. N. Eisenstadtas nurodo ne-

²⁹ Tokia orientacija būdinga estų kilmės amerikiečių politologo Reino Taageperos darbams. Žr.: *Taagepera R. Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia* // *International Studies Quarterly*, 1997, vol. 41, pp. 475–504; *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 b.c. to 600 a.d.* // *Social Science History*, 1979, vol. 3, pp. 115–138; *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Systematics of Size* // *Social Science Research*, 1978, vol. 7, pp. 108–127; *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 3000 to 600 b.c.* // *Social Science Research*, 1978, vol. 7, pp. 180–196.

³⁰ *Eisenstadt S. N. The Political Systems of Empires*. New York: Transaction Publishers, 1993, p. 10.

mažai atvejų iš šio tipo imperijų populiacijos. Dėl kai kurių iš jų priklausomybės jis nėra tikras, ir klasifikuodamas nurodo, kad tai yra šio tipo imperija su išlyga (galbūt). Tai 1) tokios „senovinės“ imperijos, kaip Senovės Egiptas ir Babilonas bei (galbūt) Inkų ir Actekų imperijos; 2) Kinijos imperija nuo Han iki Cin (imtinai) dinastijos laikų; 3) Sasanidų imperija Irane ir „galbūt“ arba iš dalies Achemenidų ir Partų imperijos; 4) Romos imperija ir helenistinės imperijos; 5) Bizantijos imperija; 6) Guptų, Maurių ir Mogolų imperijos Indijoje; 7) Arabų kalifatas Abasidų ir Fatimidų valdymo laikais; 8) „Vakarų, Vidurio ir Rytų Europos valstybės absoliutizmo laikais po feodalinės sistemos žlugimo“³¹; 8) Užkariavimo imperijos – „politinės sistemos, įvestos neeuropietiškoje šalyje kaip Europos ekspansijos, kolonizacijos ir užkariavimo padarinys“³². Tai visų pirma Ispanijos ir Prancūzijos imperijos Amerikoje ir britų imperija Indijoje.

Pačią imperijos sąvoką sociologas apibrėžia taip: 'imperijos' terminu paprastai vadinamos politinės sistemos, apimančios palyginti stipriai centralizuotas teritorijas, kuriose centras, įkūnytas ir imperatoriaus asmenyje, ir centriniuose politiniuose institutuose, sudarydavo autonominių vienetą. Toliau, nors imperijos paprastai remdavosi tradicine legitimacija, jos dažnai panaudodavo kai kurias platesnes, potencialiai universalias politines ir kultūrines orientacijas, pranokstančias ribas to, kas būdavo būdinga kiekvienai iš imperijų sudarančių dalių“³³. Lyginant šį apibrėžimą su jo pateikiamais pavyzdžiais, galima konstatuoti, kad antroji apibrėžimo dalis labiau tinka biurokratinėms imperijoms, negu jų pirmtakėms – patrimonialinėms ir klajoklių imperijoms. Patrimonialinės imperijos ypatingos tuo, kad čia dar nėra valstybės, kaip viešos įstaigos, ir asmeninės valdovo ar jo giminės valdos („tėvonijos“) perskyros – ją galima dalyti, dovanoti kaip ir bet kokią kitą privatų turtą, nors dažnai (pavyzdžiui gali būti Gediminaičių LDK) tam gali būti reikalingas visų įtakingų giminės, kaip kolektyvinio savininko narių, pritarimas ar sutikimas. Tokią valstybės (ir patrimonialinės) sampratą išreiškia daugelio tautų pasakose pasikartojantis motyvas apie karalius, narsiems karžygiams kaip savo dukterų kraitį atiduodantiems pusę (ar mažiau) karalystės.

Tai, S. N. Eisenstadto nuomone, liudija apie palyginti žemą socialinio gyvenimo audinio išsidiferencijavimą, su kuriuo jis, kaip ir kiti struktūrinio funkcionalizmo atstovai, sieja visuomenės evoliucinę pažangą. Kitas tos evoliucinės pažangos rodiklis yra religinės sferos išsidiferencijavimas, kuris idėjų lygmenyje reiškia pasaulio sudvejinimą į šiaurinę ir anapusinę, o institucijų lygmenyje gali pasireikšti religi-

³¹ Eisenstadt S. N. The Political Systems of Empires. New York: Transaction Publishers, 1993, p. 11.

³² Ten pat.

³³ Eisenstadt S. N. Empires // International Encyclopedia of Social Sciences, vol. 5. New York: Macmillan, 1968, p. 41.

nės ir pasaulietinės valdžios atsiskyrimu. Imperijų iškilimą S. N. Eisenstadtas sieja su „laisvai plaukiojančių išteklių“, kuriuos gali mobilizuoti ir koncentruoti savo rankose jų valdovai, atsiradimu. Tai pinigai, rekrutai, darbininkai, mobilizuojami statyti pilis, piramides, šventyklas ir pan.; juos galima kilnoti iš vienos imperijos dalies į kitą. Patrimonialinėse imperijose valdovas valdo, remdamasis savo namų ar dvaro tarnais, vykdančiais jo proginis pavedimus. Biurokratinėse imperijose atsiranda perskyra tarp tokių tarnų ir valstybės tarnautojų, kurie specializuojasi atlikti tam tikras funkcijas (mokesčių rinkimo, karo, vidaus tvarkos palaikymo, teismo).

Prie lyginamųjų istorinių-sociologinių imperijų tyrimų pradininkų galima priskirti ir Immanuelį Wallersteina, taip vadinamos „pasaulio sistemos analizės“ kūrėją³⁴. Skirtingai nuo S. N. Eisenstadto, kuris remiasi struktūrinio funkcionalizmo teorinėmis prielaidomis, I. Wallersteinas pretenduoja į kūrybišką marksistinės teorijos išplėtoją. Tas pritaikymas yra įdomus (ir tik dėl to čia aptariamas) tuo, kad kai kurie kito plačiausiai žinomo jos išplėtojimo – V. Lenino imperializmo teorijos – teiginiai apverčiami aukštyn kojomis. Jeigu lenininėje imperializmo analizėje imperijos ir imperializmas suprantamas kaip reiškiny, specifiskai būdingas kapitalizmui (kaip jo „aukščiausia stadija“), tai pagal I. Wallersteina imperijos yra politinės organizacijos forma, egzistavusi iki kapitalizmo atsiradimo (XVI a.) bei išliekanti tuose pasaulio regionuose, kurie dar neįtraukti į pasaulinę kapitalistinę sistemą. Marksistinių pobūdį I. Wallersteino teorijai suteikia ekonominis redukcionizmas – politinės organizacijos formų kaitos aiškinimas ekonominio gyvenimo permainomis.

Tos kaitos išeities tašku I. Wallersteinas laiko „minisistemas“ – lokales socialines sistemas, kurių ekonominis pagrindas yra natūralinis ūkis. Vystantis interlokaliniam prekių mainams, atsiranda tų mainų siejamos ekonominės erdvės, kurias I. Wallersteinas vadina iš prancūzų istoriko Fernando Braudelio pasiskolintu „ekonominio pasaulio“ vardu. Ekonominis bendrumas sukuria pagrindą politiniam bendrumui – minisistemos jungiasi į translokalinius politinius darinius, kurie tarpusavyje kovoja dėl viso ekonominio pasaulio politinio pajungimo. Kai tai vienam iš jų pavyksta, atsiranda Imperija, kurią I. Wallersteinas supranta kaip politinį junginį, apėmiantį visą ekonominį pasaulį (todėl rašoma iš didžiosios raidės). Tokio Imperijos kūrimosi pavyzdžiais I. Wallersteinas laiko Romos imperijos, aprėpusios

³⁴ Žr. *Wallerstein I. The Modern World-System. Vol. I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York: Academic Press, 1974; Wallerstein I. The Essential Wallerstein. New York: The New York Press, 2000; Chirot D., Hall Th. D. World-System Theory // Annual Review of Sociology, 1982, vol. 8, pp. 81–106; Chase-Dunn Ch., Grimes P. World-Systems Analysis // Annual Review of Sociology, 1995, vol. 21, pp. 387–417.*

visą Viduržemio jūros ekonominį pasaulį, ir Kinijos imperijos atsiradimą. Kol politinis junginys neapima viso ekonominio pasaulio, jis turi skaitytis su kapitalistų (sluoksniu, kontroliuojančio patį vertingiausią ir judriausią „laisvai plaukiojantį išteklių“ – pinigų) interesais: pernelyg dideli mokesčiai bei karinio-politinio elito savivalė skatina ekonominę elitą išplukdyti šį išteklių į konkuruojantį saugesnį kaimyninį politinį junginį.

Tačiau ekonominiam pasauliui tapus Imperija, piniginiam kapitalui išplaukti nebėra kur, ir karinis-politinis elitas gali fiskalinėmis priemonėmis eksproprijuoti kapitalistus. Karinio-politinio elito galios persvara ir ja paremta konfiskacinio apmokestinimo galimybė yra ta tamsioji „imperinės taikos“ („Pax Romana“ ir pan.) pusė, kurios nepastebi autoriai, iškeliantys Imperijos užtikrinamo vidaus saugumo didelėse teritorijose privalumus. Eksproprijavus kapitalistus, sunaikinamas ekonominis imperijos vienybės pagrindas – nunyksta prekybos ryšiai tarp atskirų ekonominių pasaulio dalių, stiprėja vietinis separatizmas, kuriam slopinti reikia papildomų išteklių. Didinant mokesčius, didėja ir apmokestinamų pakraščių pasipriešinimas, kurio nuslopinimas reikalauja papildomų sąnaudų: įsisuka ydingas ratas, kuris anksčiau ar vėliau suardo Imperiją iš vidaus arba daro ją nebeatsparią „barbarų“ ar „išorinių proletarų“, kuriuos anksčiau lengvai pavykdavo atremti, įsiveržimams.

Atsikūrus ekonominiam pasauliui, „imperinis ciklas“ gali pasikartoti iš naujo. Tokių ciklų kartojimas I. Wallersteinas ir laiko pasaulio istorijos turiniu iki pat XVI a., kai Europoje atsiranda pasaulinė kapitalistinė sistema. Jos skiriamasis bruožas yra kelių tarpusavyje dėl hegemonijos besivaržančių didžiųjų valstybių sistema, kurioje veikia pusiausvyros palaikymo mechanizmas: visi susivienija prieš stipriausią sistemos narį, kuris siekia paversti pasaulinę kapitalistinę sistemą Imperija. Lemtinga takoskyra pasaulio istorijoje I. Wallersteinas laiko XVI a. vidurį, kai toks Ispanijos karaliaus ir Šventosios Romos Imperijos imperatoriaus Karolio V Habsburgo siekis žlugo, susidūręs su Prancūzijos pasipriešinimu. Nuo to laiko kapitalistinė pasaulio sistema, kuri iš pradžių apėmė tik Vakarų, Pietų (bet ne Pietvakarių) ir Vidurio bei dalį Rytų Europos (jos tuometinė rytinė riba Wallersteinas laikė Lietuvos-Lenkijos valstybės sieną su Rusija), o taip pat Lotynų Ameriką, vis labiau plėtėsi, kol netapo globaline, kai XIX a. aprėpė visą Žemės rutulį. Tol, kol ji nevirsta Imperija, valstybė yra priversta tarnauti tarptautiškai mobilaus kapitalo interesams. Kiekvienu atskiru pasaulinės kapitalistinės sistemos egzistavimo momentu galima išskirti to kapitalo koncentracijos centrą.

Valstybė, kurioje tas centras yra lokalizuotas, yra pasaulinės kapitalistinės sistemos hegemonas. XVII a. tai buvo Nyderlandai, XIX a. tokiu tapo Didžioji Britanija, o po Antrojo pasaulinio karo – JAV. Šalių, kurios savo ekonominio išsivystymo

lygiu bei valstybės pajėgumo laipsniu gali lygintis su hegemonu, grupė sudaro kapitalistinės sistemos branduolį, nuo kurio I. Wallersteinas skiria pasaulinės kapitalistinės sistemos periferiją. Jai tarptautinio darbo pasidalijimo sistemoje tenka žaliavų tiekėjos vaidmuo, tuo tarpu kai branduolio šalys specializuojasi pažangiausių tam tikru laikmečiu technologijų taikymu pagrįstoje gamyboje, sukuriančioje didelę pridėtinę vertę. Būdingas periferinio kapitalizmo bruožas – priverstinio (vergų, baudžiauninkų) darbo naudojimas, o periferijos politinei organizacijai būdingas silpnas valstybingumas, kolonijinė ir pusiau kolonijinė priklausomybė.

I. Wallersteino teorija paradoksaliai implikuoja, kad nors kapitalizmui yra būdingas periferinių šalių ekonominis ir politinis pajungimas jos „branduolio“, o tam tikrais atvejais – ir „pusiau periferijos“ (jai priklauso pasaulinės kapitalistinės sistemos „vidurinioji klasė“) valstybėms, Imperija ir kapitalizmas yra nesuderinami dalykai. Kai kurių Europos kapitalistinių didvalstybių sukurtos taip vadinamos „kolonijinės imperijos“ yra ne tikros imperijos, o tik pseudoimperijos ar „istorinės pseudomorfozės“, kaip jas siūlo vadinti Stefanas Breueris³⁵. I. Wallersteino teorijoje išsaugoma ta pamatinė viduramžiškosios Imperijos sampratos išvalga, kad „Imperija“ gali būti (arba turi siekti būti, jeigu ji „tikra“ Imperija) tik viena, nors I. Wallersteino atveju imperijos universalizmas redukuojamas į ekonominio pasaulio politinės kontrolės monopoliją. I. Wallersteinas, ir V. Leninas – abu yra markсистai, nors pateikia diametraliai priešingas (V. Leninas – radikalčiai modernizuojančią, I. Wallersteinas – radikalčiai tradicionalizuojančią) imperijų ir imperializmo kaip istorinio reiškinių interpretacijas.

1.3. *Sąjunga, hegemonija, imperija*

I. Wallersteino imperijos sąvokos apibrėžimo strategija yra idealiai tipizuojanti. Jis imperijos sąvoką apibrėžia taip siaurai, kad net galima abejoti, ar be Senovės Romos ir Kinijos dar buvo visiškai atitinkančių jo imperijos sąvoką valstybinių darinų. Tokio priekaišto nėra pagrindo adresuoti vėlesnėms įtakingoms Michaelio W. Doyle'o³⁶ ir Aleksandro J. Motylio³⁷ koncepcijoms. Jos yra generalizuojančios strategijos produktai. Pagal M. Doyle „imperija yra formalus arba neformalus santykis, kuriame viena valstybė kontroliuoja efektyvų kitos politinės visuomenės po-

³⁵ Breuer S. Der Staat. Entstehung, Typen, Organisationsstadien. Hamburg: Rowohlt's Enzyklopädie, 1998, s. 134–136.

³⁶ Doyle M. Empires. Ithaca and London: Cornell UP, 1986.

³⁷ Motyl A. J. Revolutions, Nations, Empires: Conceptual Limits and Theoretical Possibilities. New York: Columbia UP, 1999; Motyl A. J. Imperial Ends: the Decay, Collapse, and Revival of Empires. New York: Columbia UP, 2001.

litinį suverenitetą. Tai gali būti pasiekta jėga, politiniu bendradarbiavimu, ekonomine, socialine, arba kultūrine priklausomybe. Imperializmas yra tiesiog imperijos sukūrimo ir palaikymo procesas“³⁸. Taip pat jis nurodo vieną iš galimų imperijų klasifikacijos kriterijų – imperijos gali būti arba formalios, arba neformalios, arba mišrios, būdamos sudarytos iš dviejų dalių: vienai priklauso tos politinės visuomenės, kurios yra kontroliuojamos formaliai, o kitai – tos, kurios kontroliuojamos neformaliai.

Pirmuoju atveju kontroliuojamos teritorijos turi protektoratų, kolonijų, provincijų statusą, būdamos inkorporuotos į kontroliuojančios valstybės sudėtį. Tokios imperijos buvo, pvz., Rusijos, Osmanų ir Austrijos-Vengrijos imperijos Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse. Tačiau ta kontrolė gali būti neformali – kontroliuojamos politinės visuomenės formaliai gali būti suverenios, nors faktiškai jų vidaus ir užsienio politiką kontroliuoja kita valstybė. Kaip pavyzdį M. Doyle’as nurodo Atėnų arche (V a. pr. m. e., kitaip dar vadinama Delo sąjunga), kuri formaliai buvo Atėnų vadovaujama nepriklausomų graikų polių karinė-politinė sąjunga. Dažniausiai imperinė valstybė turi ne tik formalią, bet ir neformalią imperiją. Pavyzdžiu gali būti XIX a. Didžioji Britanija, kuri turėjo plačią formalią imperiją ir tuo pačiu metu kontroliavo daugelio formaliai nepriklausomų Lotynų Amerikos šalių užsienio ir vidaus politiką. Nuo XIX a. pabaigos ją šiame vaidmenyje Lotynų Amerikoje pakeitė Jungtinės Amerikos Valstijos. M. Doyle’o pateikiamą neformalios imperijos apibrėžimą atitiko ir Sovietų Sąjungos santykiai su taip vadinamos „socialistinės stovyklos“ šalimis.

Pagrindinė problema, susijusi su neformalios imperijos sąvoka, yra klausimas, kaip atskirti santykį, siejantį imperinę valstybę su teritorijomis, priklausančiomis jos neformaliai imperijai, nuo sąjunginių santykių, kurie egzistuoja tarp nepriklausomų valstybių. M. Doyle’as į šį klausimą atsako teiginiu, kad imperinės kontrolės santykiai yra asimetriški, tuo tarpu sąjunginių santykių atveju valstybių įtaka viena kitos politikai yra simetriška ir apsiriboja užsienio politikos sritimi. Šis imperinio pavaldumo ir sąjunginių santykių skirtumo kriterijus nėra visiškai patenkinamas, nes, kai sąjungą sudarančios valstybės žymiai skiriasi savo galia, keblu kalbėti apie simetriją jų santykiuose. Galima pasitelkti tokius kriterijus, kaip savanoriškas arba nesavanoriškas tos sąjungos pobūdis, sąjungos atitikimas arba neatitikimas mažesnę galią turinčios šalies interesams ir pan.

Keblumas su šiais kriterijais yra tas, kad sąjungos savanoriškumo faktą bei šalies „tikruosius“ interesus gali būti sunku nustatyti. Nesavanoriškas sąjungos pobūdis yra daugiau ar mažiau akivaizdus, kai viena politinė visuomenė kitos „sąjungininke“ tampa po pralaimėto karo, kaip tai būdavo dar Romos respublikos

³⁸ Doyle M. *Empires*. Ithaca and London: Cornell UP, 1986, p. 45.

plėtimosi Italijos pusiasalyje VI–IV a. pr. Kr. laikais. Politinės visuomenės interesų apibrėžimas yra jos vidinių politinių kovų objektas, o šiose kovose dalyvaujančios grupuotės ar partijos gali nesutarti dėl tų interesų, o ir klausimu su kokiomis kito-mis užsienio valstybėmis sąjunga geriausiai tuos interesus atitinka. Vis dėlto bent jau tais atvejais, kai šiais klausimais tarp viešpataujančio elito ir juolab tarp jo ir plačiųjų masių egzistuoja platus konsensus (pvz., šaukte šaukiamasi galingosios kaimynės pagalbos ir apsaugos), galima kalbėti apie „tikrą“ sąjungą. Nesavanoriška arba neatitinkanti jos interesų silpnos šalies sąjunga su galinga valstybe reiškia jos įtraukimą į galingosios valstybės hegemonijos sritį, o ilgainiui ir į neformalią imperiją – tai galų gale gali užsibaigti ir buvusios sąjungininkės formaliu inkorporavimu.

Šio straipsnio autoriaus nuomone, tikrąjį politinio santykio tarp skirtingos galios valstybių pobūdį atskleidžia ribinės ar ekstremalios situacijos, kurių reikšmę politinių fenomenų esmei išryškinti parodė vokiečių politikos teoretikas Carlas Schmittas³⁹. Apie silpnos ir galingos valstybės santykių pobūdį dažniausiai galima spręsti tik retrospektyviai, kai susidaro situacijos, kuriose jų interesai išsiskiria, ir silpnesnioji šalis žengia žingsnius, kuriems jos kaimynė nepritaria. Ar galingoji partnerė turi pakankamai svertų, kad pakreiptų įvykių eigą sau reikalinga kryptimi? Jeigu taip, tai „ribinė situacija“ išryškina tą tiesą, kad sąjunga nebuvo „tikra“ sąjunga. Jeigu ne, tai paaiškėja, kad sąjunga buvo „tikra“ sąjunga – bet tik po to, kai ji pasibaigė. Tačiau tokios „ribinės situacijos“ gali ir nesusiklostyti, todėl tas santykis gali likti ambivalentiškas netgi ji retrospektyviai tyrinėjančių istorikų akyse.

Dviejų ar daugiau valstybių santykiai gali prasidėti kaip savanoriška sąjunga, ir transformuotis į imperinio pavaldumo santykį, nes jo raida kur kas mažiau priklauso nuo silpnesniosios valstybės interesų, nei nuo jos galingesnės partnerės interesų ir sprendimų. Suteikusi jai karinę arba ekonominę pagalbą, galingesnioji valstybė siekia sau naudos, mainais reikalaujama iš jos paramos prieš kitas valstybes netgi tada, kai silpnesnioji partnerė iš to negali tikėtis sau jokios naudos. Tai reiškia siekį kontroliuoti užsienio politiką. Siekiant, kad sąjungininkas būtų kuo patikimesnis, pradedama kištis į šalies vidaus politinį gyvenimą, remiant sau palankias politines jėgas norima užtikrinti jų nuolatinį buvimą valdžioje. Imperinė kontrolė apima šalies ne tik užsienio, bet ir vidaus politikos kontrolę. Vidaus politikos kontrolė visų pirma reiškia, kad ją vykdanči užsienio valstybė yra ta instancija, nuo kurios priklauso, kokia vyriausybė valdys kontroliuojamą šalį. Ji yra pajėgi jai nebeįtikinamą vyriausybę pakeisti kita, ir jokia vyriausybė negali įsitvirtinti valdžioje be imperinio „centro“ pritarimo bei priimti svarbesnių vidaus politikos sprendimų, iš

³⁹ Schmitt C. The Concept of the Political. Translated and with an introduction by Georg Schwab. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1996.

anksto jų nesuderinusi su tuo centru. Vykdydama kitos valstybės vadovų atranką, imperinė valstybė gali kontroliuoti ir jos svarbiausius sprendimus tiek vidaus, tiek užsienio politikos klausimais.

Nė vienas naujas Lenkijos, Vengrijos, Bulgarijos ar kitų „socialistinių“ šalių Rytų Europoje pirmasis sekretorius negalėjo būti paskirtas, negavus Maskvos pritarimo. Todėl šios šalys priklausė SSRS neformaliai imperijai. Imperinį Didžiosios Britanijos ir JAV santykių su Lotynų Amerikos šalimis pobūdį XIX–XX a. rodo jų dažnas ir sėkmingas kišimasis į šių šalių vidaus politinius procesus, nuverčiant nebeįtinkančius joms diktatorius ir iškeliant į valdžią naujus. Visais šiais atvejais imperinėje kontrolėje esančią šalį valdo jos vietiniai statytiniai, visus svarbesnius sprendimus derindami su centru arba jos atstovu vietoje, kuris savo formaliu statusu gali būti tik imperinės valstybės pasiuntinys ar net tiesiog jos kompanijų (pvz., „Gazpromo“) ar bankų, kuriems kontroliuojama šalis yra prasiskolinusi, atstovas (Centrinės Amerikos „bananų respublikų“ XIX a. antroje–XX a. pirmoje pusėje atvejais).

Tarpiniu atveju tarp dviejų valstybių sąjunginių santykių ir imperinės kontrolės M. Doyle'as laiko hegemoniją. Valstybė hegemonas kontroliuoja į jos hegemonijos sferą įeinančių valstybių užsienio politiką, tačiau nėra pajėgi arba nesiekia įtakoti jų vidaus politikos procesus. Aiškindamas skirtumą tarp (neformalios) imperijos ir hegemonijos, M. Doyle'as lygina Peloponeso karo laikų Atėnų Arche su Spartos vadovaujama antiatėniška koalicija. Atėnų santykis su sąjungininkais buvo imperinė kontrolė: Atėnai aktyviai kišosi į jų vidaus politines kovas, kuriose kovojančios pusės buvo demokratinė ir aristokratinė partija, iškeldama į valdžią ir joje išlaikydama demokratijos šalininkus. Tuo tarpu Sparta nemėgino keisti politinės santvarkos antiatėniškos koalicijos poliuose. Pokario metais Sovietų Sąjungos hegemonijos sferai (bet ne jos neformaliai imperijai) priklausė kapitalistinė ir demokratinė Suomija bei feodalinis Afganistanas, kuris tapo neformaliosios imperijos dalimi tik po to, kai vietiniai komunistai surengė Kremliaus nesankcionuotą valstybės perversmą ir pavertė Maskvą arbitru savo vidaus kovose dėl valdžios, vis giliau įklampindami SSRS į šalies vidaus reikalus. To imperijos visai nebūtinai siekia, dažnai apsiribodamos jų įtakos sferai priklausančių šalių užsienio politikos kontrole.

1.4. Imperializmas ir federalizmas

Jeigu neformalios imperijos atveju didžiausias keblumas yra atskirti imperinės kontrolės santykį nuo sąjungos ir hegemonijos santykių, tai formalios imperijos atveju didžiausia problema yra imperijos ir federacijos, imperializmo ir federaliz-

mo skirtumai. Valstybė, kurią sudaro dvi ar daugiau politinės visuomenės nebūtinai yra imperija – ji gali būti neimperinė federacinė valstybė (pvz., šiuolaikinė Indija arba Kanada). Federacinėje valstybėje valdžia yra padalinta tarp centrinės vyriausybės ir regionų vyriausybių. Regionai joje yra ne tik administraciniai, bet ir politiniai vienetai, turintys savo atskirą teisę ir įstatymų leidžiamosios valdžios organus. Tuose politiniuose vienetuose gyvenančios žmonių grupės išsiskiria daugiau ar mažiau išreikšta savo bendrumo sąmone, kurios pagrindas gali būti istorinė tradicija, etnis, tautinis religinis bendrumas ar bendri regioniniai ekonominiai interesai, kylantys iš netolygaus gamtinių išteklių pasiskirstymo arba skirtingo ekonominio išsivystymo lygio. Jie gali sudaryti atskiras politines visuomenes. Federacinės valstybės priešingybė yra unitarinė valstybė, kurioje sprendimų priėmimas yra labiau centralizuotas. Konkretūs valdžios padalijimo tarp regioninių ir centrinės vyriausybės bruožai gali skirtis, tačiau bet kuriuo atveju centrinės vyriausybės rankose lieka užsienio politika bei gynybos reikalai. Tuo federacinė valstybė panaši į formalią imperiją, nes į formalios imperijos sudėtį įeinančios teritorijos tuo ir skiriasi nuo neformaliajai imperijai priklausančių kraštų, kad jos nevykdo užsienio politikos ir neturi savo ginkluotųjų pajėgų.

Kartais imperinės valstybės būna unitarinės. Tokia buvo carinė Rusija savo žlugimo išvakarėse. Tačiau imperijos struktūra gali būti ir federacinė, kaip tai buvo tuometinės Austrijos-Vengrijos atveju. Ikimoderniųjų laikų imperijų vyriausybės dažniausiai nei pajėgė, nei siekė unifikuoti teisę visoje jai formaliai pavaldžioje teritorijoje ar pajungti socialinį gyvenimą tose teritorijose tiesiogiai centro skiriamų ir jam atskaitingų valdininkų tinklui. Neskaitant atskirų išimčių, tokių unifikuotai ir centralizuotai administruojamų valstybių atsiradimas ir stabilus egzistavimas labiau būdingas moderniems laikams, nes jis priklauso nuo technologinių (visų pirma komunikacijų ir transporto srityje) ir ekonominių sąlygų, kurių anksčiau tiesiog nebuvo.

Todėl bent kiek išsiplėtusiose ikimoderniųjų laikų valstybėse dažniausiai būdavo taikoma taip vadinama netiesioginio valdymo sistema, kai valdžia vietose būdavo paliekama vietinio elito (dažniausiai – žemvaldžių) rankose ir buvo leidžiama tvarkytis pagal vietinius papročius ar iki prijungimo prie imperijos galiojusią teisę. Tokia valdymo filosofija buvo pagrįsta ir pati didžiausia modernioji – Didžiosios Britanijos imperija. Imperijoje, pagrįstoje netiesioginio valdymo sistema, aptinkame valdžios padalijimą, būdingą, artimą ar giminingą federacinei valstybės santvarkai. Vienas žymiausių šiuolaikinės lyginamosios istorinės sociologijos atstovų Charles Tilly (JAV) netiesioginį valdymą netgi laiko svarbiausiu skiriamuoju imperijų bruožu: „Imperija yra didelė sudėtinė politija, kurią su centrine valdžia sieja netiesioginis valdymas. Centrinė valdžia vykdo tam tikrą karinę ir fiskalinę kon-

trolę kiekviename didesniame savo imperinio domeno segmente, bet toleruoja du pagrindinius netiesioginio valdymo elementus: 1) išlaiko arba įveda atskiras sritis kiekvieno segmento valdymui; 2) vykdo valdžią per tarpininkus, kurie savo srityse naudoja didelę autonomiją mainais už paklusnumą, duoklę ir karinį bendradarbiavimą su centru⁴⁰. Kai kurių nacionalizmo tyrinėtojų nuomone, nacionalizmas atsiranda, kai imperijų administracija mėgina pakeisti senovinę netiesioginio valdymo sistemą tiesioginio valdymo sistema, unifikuoti įstatymus ir valdymo tvarką, taip pažeisdama vietinio elito interesus⁴¹.

Kuo imperijos (ypatingai tos, kurios taiko netiesioginio valdymo sistemą) skiriasi nuo federacinių valstybių, kurios nėra imperijos? Vienas būdas atsakyti į šį klausimą – tai vadovautis ta pačia logika, kurią išryškinome, ieškodami skirtumo tarp valstybių sąjungos ir vienos valstybės imperinio pavaldumo kitai bei hegemonijos santykių. Federacija – tai savanoriška arba konsensuali kultūriškai skirtingų gyventojų grupių valstybinė sąjunga, o imperijoje aptinkame „nekonsensualią kultūriškai skirtingų populiacijų kontrolę“⁴². Valstybinis darinys yra imperija, jeigu jam priklausančios kultūrinės grupės laiko tą priklausomybę nelegitimiška, prievartine. Šis apibrėžimas iš esmės sako tą patį, ką ir „žurnalistinė“ ar „liaudiškoji“ (ypač būdinga mūsų lietuviškai kalbinei ir kultūrinei tradicijai) imperijos samprata – imperijos yra tautų kalėjimai, tik išreiškia šią mintį be metaforų.

Keblumai su šiuo atsakymu irgi panašūs į tuos, su kuriais susidūrėme, ieškodami skirtumo tarp sąjunginių valstybių santykių ir hegemoninio pavaldumo santykių. Tam tikra „kultūriškai skirtinga“ populiacija gali nesutarti priklausymo tam tikrai valstybei klausimu: viena dalis gali būti jo šalininkė, o kita – stoti už nepriklausomo valstybinio darinio sukūrimą ar prisijungimą prie kitos valstybės. Baskų nepriklausomybės šalininkai šiuolaikinę Ispaniją, kur baskams suteikta plati teritorinė autonomija, laiko tokia pat imperija, kokia Sovietų Sąjungą laikė lietuviai, svajoję apie nepriklausomybės atkūrimą. O Kašmyro separatistai imperija laiko Indiją. Skirtumas, žinoma, tas, kad už Baskų krašto nepriklausomybę pasisako tik mažuma, tuo tarpu Lietuvoje tai buvo daugumos valia.

Tačiau „daugumos valios“ kriterijus nelabai tinka, tyrinėjant net ir nelabai senus laikus. Viena vertus, tirdamas net ir nelabai tolimus laikus, istorikas daugumos valiai išaiškinti negali pasinaudoti apklausų ar referendumų duomenimis. Toliau –

⁴⁰ Tilly Ch. *How Empires End* // Barkey K., Hagen M. von (Eds) *After Empire. Multiethnic Societies and Nation Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*. Boulder: Westview Press, 1997, p. 3.

⁴¹ Žr. pvz.: Hechter M. *Containing Nationalism*. Oxford: Oxford UP, 2000.

⁴² Beissinger M. *Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse* // Barany Z., Moser R. (Eds) *Ethnic Politics and Post-Communism: Theories and Practice*. Ithaca, New York: Cornell UP, 2005, p. 17.

šiuolaikinių priklausomybės politinei visuomenei kriterijų, kurie nurodo tokiais laikyti visus suaugusius vyrus ir moteris, taikymas gali būti anachronistiškas ne tik dėl to, kad moterų lygiateisiškumo įtvirtinimas yra istoriškai naujas ir kultūriškai nevisuotinis reiškinys. Ikimoderniose visuomenėse asmeniškai nelaisvi žmonės nebuvo laikomi politinės bendruomenės („politinės tautos“) nariais. Straipsnio autoriaus nuomone, ir šią problemą galima spręsti, taikant C. Schmitto ekstremalistinę metodologiją: toje pačioje valstybėje gyvenančių skirtingų kultūrinių grupių santykių esmę geriausiai atskleidžia tų grupių elgesys ribinėse situacijose.

Tai visų pirma karo (ypatingai pralaimėto) ir politinės dezintegracijos situacija. Ar tam tikra „kultūriškai skirtinga“ populiacija lieka lojali valstybei, kai reikia kariauti prieš kitą – ypatingai tokią, kurioje daugumą sudaro gyventojai, kultūriškai net artimesni už bendrapiliečius? Ar pralaimėto karo ir valstybės žlugimo situacijoje „kultūriškai skirtinga“ populiacija siekia pasinaudoti proga ir atsiskirti, ar ji lieka lojali egzistuojančiam politiniam junginiui, į kurį įeina kitos „kultūriškai skirtingos“ populiacijos? Tol, kol tokios ribinės situacijos nesusidaro ir atsiskyrimo klausimas lieka abstrakčia galimybe, vienareikšmiškai atsakyti į klausimą apie imperinį tam tikro daugiataučio valstybinio darinio pobūdį gali būti keblu. Kiek kitokią to paties kriterijaus redakciją pateikia Jackas Donnelly: federacijos sukuriamos „iš apačios“, jos narių susitarimu; imperijos – „iš viršaus“, prievarta įjungiant vieną politinį kūną į kito sudėtį⁴³.

Taikant šiuos kriterijus, nevalia pamiršti, kad praėjus ilgesniam laikui ir kartoms pasikeitus, „svetima“ politinė visuomenė gali tapti „sava“, kaip jau nurodėme šio straipsnio įvade. Pasikeitus kelioms kartoms, priklausomybė valstybiniam dariniui iš nesavanoriškos gali pasidaryti savanoriška. Ar ji tokia jau tapo, geriausiai ir atskleidžia šmitiškiosios „ribinės situacijos“. Tiesa, netgi išlaikiusios išmėginimą „ribinė situacija“ imperijos transformacija į federacinę valstybinę darinį nebūtinai jau yra negrįžtamas procesas. Antai Didžiojoje Britanijoje po daugiau nei porą šimtmečių trukusio, atrodytų, tobulai harmoningo škotų ir anglų bendro gyvenimo federacinėje valstybėje, ir petys petin daugybės drauge laimėtų karų (įskaitant ir abu XX a. pasaulinius karus), XX a. pabaigoje vėl atgimė škotų nacionalizmas ir separatizmas. Matyt, visišką minėtos transformacijos negrįžtamumą gali užtikrinti tik visiška kultūrinė „tautų kalėjimo“ gyventojų asimiliacija. Keblumas čia dar ir tas, kad kartais „užkariauti“ ir „pavergti“ kalėjimo gyventojai gali asimiliuoti savo užkariautoją, prižiūrėtoją, sargybinių. O būna ir tokių situacijų – kaip LDK atveju (apie tai detaliau kitame skirsnyje) – kad asimiliacijos agentas yra „svečias“ – kultūra tokios grupės, kuri nėra nei užkariautojas, nei pavergtasis.

⁴³ Donnelly J. Sovereign Inequalities and Hierarchy in Anarchy: American Power and International Society // European Journal of International Relations, 2006, vol. 12(2), p. 141.

Kiek kitaip skiriamuosius imperinių ir neimperinių daugiakultūrinių politinių junginių skirtumus nušviečia JAV politologas Aleksandras J. Motylis, kuris ieško tų skirtumų imperijos, kaip politinio kūno, struktūrinės sandaros ypatybėse. Jo pateikiamas apibrėžimas sako, kad imperija – tai „hierarchiškai organizuota politinė sistema su stebulę – ratą be ratlankio – primenančia struktūra, kurioje branduolio elitas ir valstybė viešpatauja periferinių elitų ir visuomenių atžvilgiu, veikdami kaip tarpininkai jų reikšmingose sąveikose ir nukreipdami išteklių srautus iš periferijos į branduolį ir atgal į periferiją“⁴⁴. Politinėje struktūroje, pagrįstai vadinamoje „imperija“, visada galima išskirti metropoliją ir periferiją, kurių gyventojai ir jų elitai suvokia vieni kitus kaip „kitokius“, „svetimus“, „atėjūnus“ ir „vietinius“. Be to, A. J. Motylis pabrėžia, kad į tokią struktūrą turi įeiti mažiausiai dvi periferinės politinės visuomenės, nes esminis imperijai (ir skiriantis ją nuo neimperinės federacijos) bruožas yra tiesioginių ryšių tarp tai pačiai imperijai pavaldžių periferinių politinių visuomenių nebuvimas. Neimperinėse federacijose nėra metropolijos ir periferijos perskyros, o centrinės valdžios įstaigos yra sutvarkytos taip, kad regionai gali tarpusavyje koordinuoti ir derinti savo interesus bei veiksmus santykiuose su centrine vyriausybe.

Priklausomai nuo metropolijos ir periferinių politinių visuomenių geografijos, imperijos gali būti tolydžios ir netolydžios. Pirmajam tipui visų pirma priklauso kontinentinės imperijos, antram – užjūrio. Žinoma, galimi ir mišrūs atvejai, kai dalis imperijos kontroliuojamų periferijų yra betarpiškoje metropolijos kaimynystėje, o kitos yra nutolusios, būdamos atskirtos kitų valstybių teritorijos sausumoje arba jūrų bei vandenynų.

1.5. *Imperijų dinamika*

Disponuojant imperijos apibrėžimu, kuris įgalina atskirti atvejus, priklausančius imperijų populiacijai, nuo atvejų, jai nepriklausančių, galima pamėginti suformuluoti tam tikrus apibendrinimus. Visų pirma reikia pažymėti, kad labai varijuoja imperijų gyvavimo trukmė. Kai kuriais atvejais imperijos nepergyvena savo įkūrėjo. Pavyzdžiais gali būti Čin imperija Kinijoje (221–207 m. pr. Kr.) ir Tamerlano imperija Vidurinėje Azijoje (1365–1405). Dar trumpiau egzistavo Adolfo Hitlerio imperija. Tačiau kitais atvejais imperijų gyvavimas gali trukti ilgus šimtmečius, ir tada jų raidoje galima išskirti kelis kritinius taškus, kuriuos M. Doyle vadina slenkščiais. Pirmasis jų – tai pats „imperijos slenkstis“, kurį tam tikras politinis da-

⁴⁴ Motyl A. J. *Imperial Ends: the Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York: Columbia UP, 2001, p. 4.

rinys peržengia, kai tampa imperija. Imperijos neatsiranda iš nieko – jų pirmtakas yra tam tikras neimperinis politinis darinys, kuris pradeda ekspansiją ir tampa naujos imperijos metropolija. Jeigu šį procesą matuosime „imperiškumo“ kriterijais, kuriuos implikuoja A. Motylio apibrėžimas, tai tas slenkstis yra peržengiamas, kai vykdanči ekspansiją politinė visuomenė pajungia neformaliai arba formaliai kontrolei mažiausiai dvi kitas jai etniškai, religiškai ar kultūriškai svetimas politines bendruomenes.

Daugelio naujų imperijų atsiradimui būdinga, kad jos pradžioje labai sparčiai plečiasi, per vieną-dvi kartas pasiekdamos tas sienas, kurios vėliau nebesikeičia arba siaurėja. Šis ekspansijos etapas dažnai būna susijęs su charizmatiško karvedžio ar valdovo veikla. Sprogstamąjį arba eksponentinį imperijos plėtimąsi paaiškina tai, kad imperija gali panaudoti savo tolimesnei ekspansijai jau pajungtų periferijų išteklius. Tačiau kuo labiau imperija plečiasi, tuo labiau didėja ir pajungtų teritorijų kontrolės kaštai. A. Motylis atkreipia dėmesį, kad imperijos susiduria su ta pačia problema, kuri buvo ir XX a. atsiradusių totalitarinių valstybių „Achilo kulnas“. Mėginimas kontroliuoti visą visuomenės gyvenimą iš vieno centro perkrauna tą centrą informacija, kurios jis nėra pajėgus adekvačiai įvertinti ir apdoroti, todėl to centro priimamų sprendimų kokybė tolydžio blogėja, kas didina klaidingų karinių bei politinių sprendimų tikimybę⁴⁵. Ikimoderniais laikais situaciją komplikuoja ir kartu su teritorija didėjančios komunikacijos problemos. Dėl ilgo laiko, kurio reikėdavo žinioms perduoti iš periferijos į centrą (ir atgal), iš centro buvo neįmanoma spręsti periferijos reikalų (ypač karinių), reikalaujančių greitos reakcijos. Tačiau valdžios delegavimas tolimoje periferijoje veikiantiems imperijos pareigūnams leidžia jiems ilgainiui konsoliduoti savo valdžią, ieškant atramos vietinėje politinėje visuomenėje, netgi tapti faktiškai nepriklausomais. Mėginimas atkurti buvusią padėtį reiškia vidaus karą, kuris gali baigtis imperijos suirimu.

Skirtingai nuo A. Motylio, M. Doyle'as šių problemų neišsprendžiamomis nelaiko. Jis išskiria imperijų raidoje taip vadinamą „Augusto slenkstį“. Senovės Roma, kaip klasikinė imperija, su šiuo slenkščiu susidūrė, kai po Viduržemio jūros šalių užkariavimo išryškėjo, kad jos kaip miesto-valstybės (polio) politinė struktūra neatitinka naujų sąlygų ir problemų. Šis neatitikimas I a. pr. Kr. sukėlė vidaus krizę – pilietinius karus, kurie vos nesugriovė ką tik sukurtos imperijos. Šį slenkstį pavyksta įveikti toli gražu ne visoms imperijoms, todėl kai kurių iš jų istorija yra

⁴⁵ Žr. Motyl A. J. *Imperial Ends: the Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York: Columbia UP, 2001, pp. 46–53. A. J. Motylis remiasi garsaus amerikiečių politologo Karlo W. Deutsch'o pateikta totalitarinių režimų informacinių problemų analize, kuria jis pagrindė jų neišvengiamo nuosmukio prognozę. Žr. Deutsch K. *Cracks in the Monolith: Possibilities and Patterns of Disintegration in Totalitarian Systems* // Eckstein H., Apter D. E. (Eds) *Comparative Politics: A Reader*. New York: Free Press, 1963, pp. 497–508.

tokia trumpa. Romos atveju ji buvo sėkmingai išspręsta pilietinio karo nugalėtojo Augusto Oktaviano valdymo laikais. Augusto reformos ne tik užtikrino Romos imperijos tvarumą, bet ir įgalino ją pratęsti išorinę ekspansiją.

Problemos, kurias sprendė Romos imperija, bei veiksniai, nubrėžę tos ekspansijos ribas, yra universalūs – su jais savo ekspansijoje susidūrė ir kitos imperijos. M. Doyle'as pabrėžia, kad imperijų iškilimo ir nuosmukio neįmanoma paaiškinti, analizuojant tik metropolinėse visuomenėse vykstančius procesus. Toks imperijų ir imperializmo aiškinimas būdingas klasikinėms imperializmo teorijoms, kurios imperijų iškilimą ir ekspansiją aiškina tuo, kaip metropolinės visuomenės sprendžia tam tikrus vidinius savo konfliktus ir kitokias problemas. Šią imperijų ir imperializmo aiškinimo kryptį reprezentuoja ne tik aukščiau pristatyta marksistinė-lenininė imperializmo teorija, bet ir jai oponuojanti Josepho A. Schumpeterio teorija, kuri teigia, kad XIX–XX a. pradžios Europos didžiųjų valstybių imperializmas neplaukė iš kapitalizmo prigimties (ją apibrėžias laisvos konkurencijos principas), bet buvo ikikapitalistinės epochos atavizmas. To atavizmo subjektas ar nešėjas buvo šiose valstybėse iš ikikapitalistinės epochos išlikę aristokratiniai elitai, monopolizavę karo tarnybą bei kai kurias prestižines tarnybas valstybės aparate (pirmiausia diplomatijoje) ir todėl išsaugoję neproporcingai didelę įtaką šių valstybių politikai⁴⁶.

Tokių metrocentrinių imperijų ir imperializmo aiškinimų alternatyva yra pericentrinės teorijos, kurios svarbiausia imperijų ekspansijos priežastimi laiko procesus, vykstančius pačiose periferinėse visuomenėse. Tie procesai gali būti endogeniški arba sukelti kultūrinių ar prekybinių kontaktų su kitomis visuomenėmis. Imperija pradeda formuotis, kai vidaus problemų turinčios politinės visuomenės pačios įvelia kitas visuomenes į savo vidaus reikalus. Tai gali būti pralaiminčių vidaus politines kovas politinių jėgų mėginimai gauti kaimyninės valstybės paramą; pabėgėlių srautai, kurie plūsta į kaimyninę metropolinę valstybę, sukeldami jai ekonominių, kultūrinių ir kitokių problemų; nusikaltėlių, banditų, piratų ir kitokių smurtautojų aktyvumas pasienyje su kita, žlugusia ar nusilpusia valstybe, keliantis pavojų savų pavaldinių saugumui. Net pati to nenorėdama, viena valstybė tokiu atveju yra priversta įsikišti ir „įvesti tvarką“ tokiose teritorijose, kuriose dar nėra arba nebėra agentūrų, pajėgiančių įgyvendinti teisėto prievartos panaudojimo monopolį.

Klasikinis pericentrinės imperijų ir imperializmo aiškinimo prieigos pavyzdys yra garsus Ronaldo Robinsono and Johno Gallagherio XIX a. Didžiosios Britanijos imperializmo aiškinimas, kuriame teigiama, kad savo imperiją Didžioji Britanija

⁴⁶ Schumpeter J. A. *Imperialism and Social Classes*. New York: A.M. Kelley, 1951.

sukūrė netyčia⁴⁷. Liberalizmo filosofija besivadovaujančio šios šalies politinio elito vykdomos užsienio politikos tikslas buvo ne kurti imperiją, bet užtikrinti prekybos laisvę. Tačiau kai britų komersantai nukentėdavo nuo vietinių banditų ar valdovų, kurie konfiskuodavo jų prekes arba tiesiog nemokėdavo skolų, šalies vyriausybė negalėdavo atsispirti viešosios nuomonės spaudimui panaudoti britų laivyną ir kariuomenę skriaudikams nubauti. Netrukdamo paaiškėti, kad taiką, reikalingą laisvai prekybai, neišmanoma palaikyti, kol nepajungti „neramūs“ ar „maištingi“ rajonai, iš kur puldinėdavo banditai ar piratai⁴⁸.

Tos kontrolės ribą dėl tų pačių priežasčių teko stumti vis toliau, kad nebeliktų „niekieno nekontroliuojamų“ teritorijų, kuriose galėtų rasti prieglobstį plėšikai, banditai ir kitos pavojingos laisvai prekybai jėgos. Nesunku pastebėti, kad panašioje situacijoje yra ir šiuolaikinių Vakarų valstybės, ištraukusios į „karą su teroru“. Nors pirmoji jų pirmenybė yra palikti atsilikusias ir smurtinių vidaus konfliktų krečiamas neišsivysčiusias šalis likimo valiai (nebent jose būtų didelių gamtos turtų), jos būna priverstos įsikišti į jų vidaus reikalus žlugus tų šalių valstybėms (nebelikus vyriausybių, pajėgių kontroliuoti savo teritorijas), nes tokios šalys tapo teroristų, kontrabandininkų, piratų ir kitokių nusikaltėlių veikimo bazėmis bei nelegalios migracijos šaltiniais.

1.6. Imperijos ir tarptautinė sistema

Trečiąją imperijų ir imperializmo aiškinimo prieigą M. Doyle'as vadina sistemine ir sieja su taip vadinamu „neorealizmu“ – teorine orientacija tarptautinių santykių teorijoje, kurios objektas yra tarptautinės sistemos, atsirandančios kartu su pirmosiomis valstybėmis⁴⁹. Valstybingumas yra socialinės tvarkos užtikrinimo būdas, kurį realistai tarptautinių santykių teorijoje kartu su garsioju britų socialiniu filosofu Thomasu Hobbes'u laiko „anarchijos“ antiteze. Valstybingumo principas yra hierarchija, tuo tarpu kai anarchija reiškia visų lygybę. Veikėjas, įtrauktas į hierarchiją, mainais už savo elgesio kontrolės perdavimą kitam įgyja saugumą arba pagalbos jį užtikrinti pažadą. Anarchijos sąlygomis kiekvienas gali pasikliauti tik savo jėgomis. Jis tuo saugesnis, kuo galingesnis. Kadangi visi nori būti saugūs, tai visi siekia įgyti kuo daugiau galios arba sužlugdyti tokį pat kitų siekį. Taip visuo-

⁴⁷ Gallagher J., Robinson R. E. The Imperialism of Free Trade // *Economic History Review*, Second Series, 1953, vol. 6, pp. 1–15; Gallagher J., Robinson R. E. *Africa and the Victorians. The Official Mind of Imperialism*. London: Macmillan, 1961.

⁴⁸ Žr. taip pat Thomson J. E. *Samdiniai, piratai ir suverenai. Valstybės kūrimasis ir eksteritorinė prievarta ankstyvojoje moderniojoje Europoje*. Vilnius: Homo liber, 2006.

⁴⁹ Žr. visų pirma Waltz K. *Theory of International Politics*. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1979.

tinis saugumo siekis atveda į „visų karą su visais“, kurį Th. Hobbes'as tapatino su anarchijos būseną⁵⁰. Lokalinis problemos sprendimas yra „visuomeninė sutartis“, tačiau kad ji veiktų, reikalingas suverenas, pajėgus nubausti sutarties pažeidėjus. Tačiau globalinio tvarkos problemos sprendimo nėra – anarchija lieka tarptautinės sistemos tvarkos principas, kol ją sudaro daug suverenių nepriklausomų valstybių.

Apskritai paėmus, galima įsivaizduoti ir globalinį socialinės tvarkos problemos sprendimą. Tai būtų tokia pasaulio politinė organizacija, kurioje tėra tik viena – globalinė valstybė. Jai geriausiai ir tiktų „Imperijos“ pavadinimas. Tačiau tokiu atveju nebeliktų ir pačios tarptautinės sistemos kaip tarptautinių santykių teorijos objekto. Tarptautinei sistemai pavirsti visuotine Imperija kliudo kultūriniai bei civilizaciniai skirtumai, kartu su valstybės teritorija didėjančios jos valdymo iš vieno centro kaštai bei kitos išcentrinės jėgos, kaip jas vaizduoja, pvz., I. Wallersteinas aukščiau aptartoje pasaulio sistemos analizėje. Patys neorealistas svarbiausia kliūtimi tarptautinės sistemos savilikvidacijai laiko joje veikiančią galios pusiausvyros mechanizmą, kurio esmė ta, kad silpnesnės valstybės jungiasi į sąjungą prieš stipriausią. Kai galios santykis pasikeičia, pakinta ir tarptautinių sąjungų konfigūracija – buvę priešininkai tampa sąjungininkais, o stiprėjanti valstybė juos praranda.

Vis dėlto laikas nuo laiko galios pusiausvyra tarptautinėje sistemoje sutrinka. Ją pažeidžia egzogeniniai jos atžvilgiu poveikiai arba „šokai“. Tai gali būti vidinių priežasčių sukeltas vienos iš sistemą sudarančių valstybių nusilpimas arba kolapsas arba jos papildymas iš išorės nauju galingu nariu ir pan. Tokie išoriniai sukrėtimai ir sudaro sąlygas ekspansijai – kaimynės nusilpimu pasinaudoja stipresnės kaimynės, kad perimtų į savo kontrolę jos išteklius. Tokia ekspansija yra imperinė, kai pajungiamos teritorijos yra kultūriškai skirtingos, o jų pajungimas susiduria su jų gyventojų ar žymios jų dalies pasipriešinimu. Imperinę ekspansiją vykdančios valstybės ją vykdo, vadovaudamosi savo pačių saugumo sustiprinimo interesais, nes anarchijos sąlygomis vienintelis saugumo laidas yra didesnė galia. Valstybė, nepasinaudojusi proga ekspansijai, rizikuoja, kad tokia proga pasinaudos kita valstybė, o ji pati taps ekspansijos auka. Taigi imperinei vienos valstybės ekspansijai ribas nubrėžia tik tokia pat kitų imperinių valstybių ekspansija.

Valstybė, kuri su tokia kliūtimi savo ekspansijai nesusiduria, gali pajungti formaliai arba neformaliai imperinei kontrolei visą regioną, kontinentą ar subkontinentą. Susidūrusios su konkurentais, imperijos plečiasi mažiausio pasipriešinimo kryptimi. Nuo XVI–XVII a., išryškėjus Europos valstybių technologiniam prana-

⁵⁰ Su šiuo sutapatiniu, žinoma, nesutiktų anarchizmo, kaip politinės filosofijos, šalininkai, kuriems anarchija yra tobula visuomenės būklė, kurioje visi myli vienas kitą ir todėl gali be prievartos bendradarbiauti. Žr. *Norkus Z.* Apie meilę, prievartą, smurtą ir demokratiją // *Problemos*, 2006 priedas, p. 11–27.

šumui, jos ėmė plėstis užjūryje, taip „atsigriebdamos“ už tas siauras ribas, kurias Europos kontinente nubrėžė santykinė jų galios pusiausvyra. Vienoms Europos valstybėms (Portugalijai ir Ispanijai) išplėtus savo galios bazę užjūrio kolonijų sąskaita, kitoms teliko pasekti jų pavyzdžiu. Taip netrukus visas pasaulis tapo padalytas tarp Europos valstybių. M. Doyle'as teigia, kad bipoliarinėje tarptautinėje sistemoje dominuojančios joje valstybės teikia pirmenybę neformaliai jų įtakos zonomai priklausančių valstybių kontrolei, tuo tarpu kai multipoliarinė jos struktūra skatina galios centrus nubrėžti taip pat ir formalias jų įtakos sferų ribas, t.y. kurti formalias imperijas⁵¹.

M. Doyle'o siūloma trinarė hegemonijos, neformalios imperijos ir formalios imperijos perskyra nėra vienintelė galima. Su neorealizmu tarptautinių santykių teorijoje konkuruojančios taip vadinamos „Anglijos mokyklos“ atstovai kritikuoja „anarchijos“ ir „hierarchijos“ kaip dviejų diametraliai priešingų tarptautinės sistemos tvarkos principų supriešinimą, teigdami, kad pačioje anarchijoje gali būti hierarchija, kuri kyla iš ją sudarančių valstybių galios skirtumų, ir pabrėždami tarptautinės teisės reikšmę valstybių santykių reguliavimui. Pavaldumas teisės normoms daro individus visuomenės nariais. Pačių valstybių pavaldumas tarptautinės teisės normoms daro jas tarptautinės visuomenės nariais, kuriems priklauso ir gausėjančios tarptautinės organizacijos. Tiesa, tarptautinė teisė tuo ir skiriasi nuo įstatymų, veikiančių valstybės viduje, kad nėra teisėsaugos pareigūnų, įgaliojusių užtikrinti jų paisymą.

Jeigu privatus asmuo su kitu asmeniu sudaro sutartį, o vėliau jos nebesilaiko, tai galima kreiptis į teismą, kurio nuosprendžiai yra privalomi. Taip nėra tais atvejais, kai viena valstybė bylinėjasi su kita valstybe tarptautiniame teisme. Tačiau panašiai kaip negalintis pasinaudoti teismo paslaugomis privatus asmuo gali ieškoti galinčio apginti jo interesus „patrono“, tokių patronų ieško ir silpnesnės valstybės. Tarptautinė sistema primena dangaus kūnų sistemas, kurias sudaro skirtingos masės kūnai, į savo traukos laukus įtraukiančios palydovus („satelitus“), kurie patys gali turėti savo satelitą ir t.t. Net ir tais savo egzistavimo tarpsniais, kai tarptautinė sistema neturi vieno tokio „centrinio“ kūno, pretenduojančio atlikti globalinio tvarkdario ar policininko funkcijas, tokius tvarkdarius gali turėti atskiri regionai. Tokie tvarkdariai nėra nešališki – jiems pirmiausia rūpi savi interesai, tačiau jų veiksmai vis dėlto užtikrina tam tikrą tarptautinę teisinę tvarką.

Kitaip sakant, net jeigu tarptautinė sistema, kaip visuma, ir yra anarchiška (bent jau šiuolaikinės tarptautinės sistemos „Anglijos mokyklos“ teoretikai tokia jos nelaiko), ją sudarantys vienetai gali sudaryti hierarchijas, kurių viršūnė (arba, jeigu naudosisime „planetinį modelį“, – traukos centras) yra galingiausia regiono

⁵¹ Doyle M. *Empires*. Ithaca and London: Cornell UP, 1986, p. 136.

ar žemyno valstybė, užtikrinanti jame tam tikro tarptautinio teisinio režimo veikimą, o pagrindas – jos politinės įtakos zonoje esančios silpnesnės valstybės, kurios formaliai yra nepriklausomos ar netgi neutralios. Formalus tokių „palydovų“ inkorporavimas į centrinio darinio kūną – tai tik ribinis įtakos, kurią viena politinė visuomenė gali turėti kitoms politinėms visuomenėms, atvejis. Galimi ir silpnėsi tokios įtakos atvejai – dominija, siuzerenitetas, hegemonija, kuriuos skiria žymus „Anglijos mokyklos“ atstovas Adamas Watsonas⁵².

Panaudodami šią perskyrą, Barry Buzanas ir Richardas Little siūlo imperijų „tarptautinės struktūros“ schemą, kurioje skiriamas imperijos branduolys, jos dominija (politinės visuomenės, neturinčios teisės vykdyti užsienio politiką ir turinčios ribotą autonomiją), siuzereniteto sfera (politinės visuomenės, turinčios teisę vykdyti užsienio politiką, bet perdavusios tą teisę siuzerenui ir turinčios palyginti plačią vidaus autonomiją); hegemonijos sfera, sudaryta iš nominaliai nepriklausomų valstybių, kurių savarankškumas vykdant užsienio politiką yra suvaržytas⁵³. Skirtingai nuo M. Doyle'o, kuris hegemoniją skiria nuo imperinės kontrolės, B. Buzanas ir R. Little'as hegemoniją laiko imperinės kontrolės forma.

Svarbu pažymėti, kad ribos tarp metropolijos ir periferijos, tarp imperijos branduolio ir jos dominavimo, siuzereniteto, hegemonijos sričių yra paslankios. Periferinė politinė visuomenė, įtraukta į formalios imperijos sudėtį, ilgainiui gali susiliesti su metropolijos visuomene. Greičiausiai tokie procesai vyksta elitų lygmenyje, tačiau ilgainiui gali išnykti ir „apačių“ kultūrinis atskirumas. Klasinis atvejis ir pavyzdys vėlgi yra Romos provincijų romanizacija. Praėjus tik šimtmečiui nuo Ispanijos užkariavimo, Romos senate jau posėdžiavo iš Ispanijos kilę senatoriai, o dar po 50 metų Romą valdė – iš Ispanijos kilęs imperatorius. II a. Romos soste jau įsitvirtino išeivių iš Ilirijos Severų dinastija. 212 m. imperatorius Karakala paskelbė ediktą, visiems laisviesiems Romos imperijos gyventojams suteikiantį Romos piliečio teises.

Suteikdamas šiai Romos imperijos raidai bendrinę prasmę, M. Doyle'as imperijų raidoje išskiria „Karakalos slenkstį“, kurį peržengusios imperijos nustoja būti imperijomis griežta ir tikslia to žodžio prasme, o pasidaro tiesiog didvalstybėmis. „Nuo šio momento imperija nebeegzistuoja, ir daugelis tautų tapo viena tauta. Romos atveju jos buvo asimiliuotos bendrame despotizme, bet išliekantis ir intriguojantis tarptautinio imperijos viešpatavimo, kuris šiaip jau yra atgrasus, moralinis patrauklumas glūdi galimybėje, kad visi gali būti asimiliuoti bendroje laisvėje“⁵⁴.

⁵² Watson A. *The Evolution of International Society*. London: Routledge, 1992; Watson A. *The Limits of Independence: Relations between States in the Modern World*. London: Routledge, 1997.

⁵³ Buzan B., Little R. *International Systems in World History. Remaking the Study of International Relations*. Oxford: Oxford UP, 2000, p. 180.

⁵⁴ Doyle M. *Empires*. Ithaca and London: Cornell UP, 1986, p. 137.

Verta dar kartą pakartoti aukščiau jau iškeltą klausimą, ar kartais visos didžiosios šių laikų valstybės (gal išskyrus tas, kurios atsirado baltųjų Naujaisiais laikais kolonizuotose teritorijose⁵⁵), neatsirado iš imperijų, peržengusių „Karakalos slenkstį“? Viduramžių burgundai ir bretonai, jau nekalbant apie Liudviko XIV užkariautos Lotaringijos ir Elzaso gyventojus, savęs toli gražu nelaikė vienos ir tos pačios tautos nariais. Ikimoderniaisiais laikais visos arba beveik visos didvalstybės buvo imperijos, o didelės tautos, kurios vėliau tapo nacionalinių valstybių pagrindu, buvo sukurtos imperinės valstybinės vienybės pagrindu – tais atvejais, kai asimiliaciniai procesai imperijose vyko sėkmingai arba istorija davė pakankamai daug laiko juos užbaigti. Būtent didelių politinių visuomenių (tautų) sukūrimą turėtume laikyti istorine imperijų ir imperializmo misija.

M. Doyle'as mano, kad trys aptartos imperijų ir imperializmo aiškinimo prieigos nėra nesuderinamos – jų sintezę jis laiko savo teorijos tikslu. Nors sąlygas imperijoms susidaryti sukuria pusiausvyros tarptautinėje sistemoje sutrikimai, be analizės, kuri gilinasi į procesus, vykstančius atskirų jos narių viduje, neįmanoma paaiškinti, kodėl vienos politinės visuomenės tokias nepusiausvyros situacijas panaudoja imperinei ekspansijai, o kitos ne; kodėl vienos politinės visuomenės, patekusios į tokios ekspansijos lauką, jai žūt būtinai priešinasi, o kitos pačios prašosi svetimos globos. Į šią sintezę amerikiečių tyrinėtojas įtraukia dar vieną veiksni, kuris jo nuomone yra ignoruojamas visose trijose imperijų ir imperializmo aiškinimo prieigose.

Tai, anot jo, yra vadinamosios „transnacionalinės jėgos“, kurios kyla iš metropolinių visuomenių, dėl kurių kitos visuomenės patenka į jų traukos lauką ir yra parengiamos politiniam pajungimui. Europos imperinės užjūrio ekspansijos atveju tas jėgas visų pirma atstovavo privačios naudos sau ieškančios komersantai, kurių aktyvumo dėka periferinės visuomenės buvo įtrauktos į prekybos mainus su būsimosiomis metropolijomis. Naujos prekės pažeidė tose periferinėse visuomenėse nusistovėjusius galios santykius, sukūrė naujus elitus, tapusius europiečių atrama, bei įžiebė vidinius konfliktus, kurių išoriniai poveikiai skatino ar net vertė europiečius pajungti tas visuomenes taip pat ir politiškai. Tokių pat pasekmių turėdavo ir krikščionių misionierių, kurie rūpinosi ne privačia pinigine nauda, bet buvo vedami „idealių“ motyvų, veikla.

M. Doyle'o nuomone, visuomenės, kurios yra tokių „transnacionalinių jėgų“ židiniai, dažniausiai peržengia „imperijos slenkstį“, tapdamos imperijų metropolijomis. Kita vertus, galima pateikti daug imperinės ekspansijos pavyzdžių, kai metropolijos visuomenėje keblu aptikti kokias nors civilizuojančias „transnaciona-

⁵⁵ Pvz., JAV, Australija, Brazilija.

lines jėgas“ naujų religinių ar politinių idėjų, naujų prekių pasiūlos ir pan. pavidalu. Ta ekspansija gali remtis brutalia karine jėga. Bene svarbiausi pavyzdžiai gali būti nomadų – stepių klajoklių – imperializmas bei jo sukurti valstybiniai dariniai – tokie, kaip Hunų imperija, Avarų kaganatas, Čingis chano imperija bei Čingizidų valstybės, kaip ir LDK kaimynė bei varžovė Aukso Orda. Ar verta „imperijos“ sąvoką išplėsti taip, kad į ją tilptų ir šie valstybiniai dariniai, ir Romos imperija, ir Sovietų Sąjunga?

1.7. *Th. J. Barfieldo imperijų klasifikacija*

Ypatingo dėmesio vertas atsakymas į šį klausimą, kurį pateikia žymus šiuolaikinis amerikiečių stepių klajoklių istorijos specialistas Thomas J. Barfieldas. Jo koncepciją galima laikyti ir pačiu sėkmingiausiu idealiai tipizuojančios imperijos sąvokos darybos pavyzdžiu. Jis siūlo skirti „pirmines imperijas“ ir „šešėlines imperijas“⁵⁶. Pirminės imperijos – tai modernių didvalstybių pirmtakės, nes būtent imperijos sukūrė kultūriškai homogeniškas gyventojų mases, kurių pagrindu šiuolaikinės tautinės didvalstybės ir galėjo susikurti. Be to, būtent jos išrado ir išstobulino tas biurokratinės valdymo technikas, be kurių neįmanoma bent paviršutiniškai kontroliuoti didelių gyventojų masių plačiose teritorijose. „Pirminių“ imperijų pavyzdžiais Th. J. Barfieldas laiko Asiriją, Achemenidų Persiją, Romą, Kiniją, Ispanijos, Osmanų imperijas bei (su išlyga, kad ispanų invazija nutraukė jų formavimąsi) Inkų ir Actekų imperijas. Tai klasikiniai arba paradigminiai imperijų atvejai, kuriems būdingi visi toliau nurodomi bruožai.

1. Jos yra tinkamai organizuotos suvaldyti ir administruoti ekonominę, politinę, religinę ar etninę įvairovę. Tas organizacijos „tinkamumas“ pasireiškia jų tvarumu – imperija nežlunga kartu su jos įkūrėju ar ja įkūrusia dinastija. Jos elitas sugeba asimiliuoti užkariautų tautų atstovus; netgi pasikeitus elito personalinei sudėčiai, išlieka valstybės struktūrų tęstinumas. Tokioms imperijoms būdingos praktikos yra ištisų gyventojų grupių perkėlimas iš vienos imperijos vietos į kitą (deportacijos), pakraščių kolonizacija ir pan.
2. Imperijos kuria transporto sistemas, užtikrinančias karinį ir ekonominį centro (metropolijos) ryšį su periferija. Klasikiniai pavyzdžiai yra senovės persų, romėnų, inkų sausumos kelių sistemos ir kanalai Kinijoje.

⁵⁶ *Barfield Th. J. The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier // Alcock S. et al. Empires. Perspectives from Archaeology and History. Cambridge: Cambridge UP, 2001, pp. 10–41. Žr. taip pat. Barfield Th. J. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China. Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1989.*

3. Imperijos turi sudėtingas komunikacijos sistemas, įgalinančias tiesiai iš centro administruoti pavaldžius rajonus. Tai visų pirma reguliariai veikianti valstybinio pašto sistema, kokią turėjo jau senovės persai, archyvai, kanceliarijos, *lingua franca*, pastangos standartizuoti matų sistemą.
4. Teritorinės ekspansijos politika ir (pasibaigus ekspansijos fazei) palyginti stabilios sienos. Vienomis kryptimis sienos („limes“) stabilizaciją lemia susidūrimas su kitomis imperijomis ar stipriomis didvalstybėmis; kitomis – tam tikros ekologinės ribos (kalnų, stepių ir pan.) pasiekimas. Teritorinė ekspansija gali būti sustabdyta ir dėl „didžiosios strategijos“ sumetimų⁵⁷.
5. Tam tikra imperinė idėja ar projektas, ilgainiui tampantis lokaliniais skirtumais pranokstančiomis bendromis vertybėmis.

Pagaliau imperijos pranoksta kitus savo laiko ir vietos politinius darinius teritorija, gyventojų skaičiumi arba ir vienu, ir kitu atžvilgiu.

„Šešėlinės“ imperijos yra antriniai reiškiniai, atsiradamos kaip atsakymas į imperinių valstybių susiformavimą kaimynystėje arba jas vienaip ar kitaip pamėgdžiodamos. Tokios imperijos neturi dalies arba net daugumos ką tik išvardytų bruožų. Jos yra „šešėliai“, nes įgijo jų formą be viso jų turinio. Jos tam tikru būdu parazitavo didesnių sistemų atžvilgiu, nors išskirtinėmis sąlygomis galėjo transformotis į tvarias pirmines imperijas⁵⁸. Amerikiečių istorikas išskiria keturis šešėlinių imperijų tipus.

Pirma, tai „veidrodinės imperijos“. Šiam tipui priklauso stepių klajoklių Eurazijos stepėse nuo III a. pr. Kr. Kinijos pasienyje sukurtos imperijos. Jos buvo atsakymas į Kinijos imperijos susikūrimą ir egzistavo jos išteklių eksploatacijos sąskaita. Kai Kinijos imperija subyrėdavo, sugriūdavo ir stepių parazitas anapus Didžiosios kinų sienos. Tik viena iš daugelio šių veidrodinių imperijų transformavosi į tikrą (pirminę) imperiją. Tai buvo Čingis chano įkurta Mongolų imperija.

Antra, tai prekybinės jūrų imperijos, kurių pavyzdžiai yra finikiečių miestų-valstybių tinklas bei Atėnų arche antikos laikais, Portugalija XVI–XVII a. Šiam tipui artimos ir Viduramžių Venecija bei Genuja.

Trečia, tai „imperijos-maitvanagai“. Jos susikuria žlungančių imperijų pasienyje arba periferijoje, kai žlugusios imperijos pavaldiniai, klientai arba sąjungininkai satelitai pajungia sau dalį jos teritorijos (taip pat ir buvusią metropolinę sritį). Paprastai perimamas ir žlugusios imperijos kultūrinis paveldas bei administracinė

⁵⁷ Žr. *Luttwak E. N.* The Grand Strategy of the Roman Empire. Baltimore: John Hopkins Press, 1976; *Mann M.* The Sources of Social Power. Vol. 1. A History of Power from the Beginning to A.D. 1760. Cambridge: Cambridge UP, 1986.

⁵⁸ *Barfield Th. J.* The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier // *Alcock S.* et al. Empires. Perspectives from Archaeology and History. Cambridge: Cambridge UP, 2001, pp. 33–31.

struktūra. Kaip pavyzdžius Th. J. Barfieldas nurodo Senovės Egiptą, valdomą iš Nubijos kilusių dinastijų, bei kelis epizodus Kinijos istorijoje, kai imperijos vienybę atkurdavo nekiniškos kilmės dinastijos. Svarbiausia iš jų – paskutinioji (Čing) dinastija (1644–1912), kurios galios bazė buvo ligi tol kinų netiesiogiai valdyta Mandžiūrija.

Ketvirta, tai „nostalgijos imperijos“, kurios gyvena jau žlugusios imperijos prisiminimais, savindamosi jos tradicijas, simbolius, tačiau neturėdama aukščiau išvardytų būdingų tikrai imperijai bruožų. Kaip pavyzdžius Th. J. Barfieldas nurodo neturėjusią pastovios sostinės, transporto ir komunikacijų tinklo Karolingų imperiją bei politinius darinius Etiopijoje, kuriuos valdžiusios dinastijos pretendavo į imperatorių titulą netgi tais šalies istorijos tarpsniais, kai etiopiškasis valstybingumas būdavo ant išnykimo ribos. Nors pats Th. J. Barfieldas nemini nei Oswaldo Spenglerio, nei Arnoldo J. Toynbee pavardžių, galima pastebėti, kad jo pateiktas idealus „pirminės imperijos“ tipas primena tą, kurį aptinkame A. J. Toynbee veikaluose „visuotinės valstybės“ pavadinimu⁵⁹.

2. KOKIA IMPERIJA BUVO LDK?

2.1. Kodėl gi LDK buvo imperija?

Šioje vietoje lyginamųjų imperijų tyrimų apžvalgą galima baigti gal kiek paradoksalia ir netikėta išvada: matuodami Th. J. Barfieldo ir kai kurių kitų tyrinėtojų „imperijos“ ir „imperializmo“ sąvokomis XIV–XV a. viduramžių Europoje egzistavusius politinius darinius, aptinkame, kad taikyti šią sąvoką LDK turime netgi tvirtesnių pagrindų, negu tam politiniam dariniui, kuris pretendavo tokiu būti – Šventajai Romos imperijai. Jai tuo metu jau gerai tiko garsusis Voltaire'o posakis, kad ji nebuvo nei šventoji, nei Romos, nei imperija. Iš tikrųjų, visi arba beveik visi aukščiau aptarti imperijos apibrėžimai jai netinka, nes joje sunku išskirti periferiją ir metropoliją – nebent metropolija laikysime tam tikru metu joje valdančios dinastijos tėvonines žemes, kurios keitėsi kartu su pačiomis dinastijomis. Tai viena iš priežasčių, kodėl Šventoji Romos imperija neturėjo nuolatinės sostinės. Ji jos, tiesą sakant, ir negalėjo turėti, nes pagal jos egzistavimą pamatuojančią „imperijos paveldėjimo“ teoriją sostinė (bent jau formaliai) turėjo būti Roma. Tačiau Romoje buvo popiežiaus rezidencija, o popiežius pretendavo būti ne tik aukščiausia katalikiškai krikščioniško pasaulio dvasinė valdžia, bet ir siekusios būti nuo imperatoriaus nepriklausoma valstybės – Popiežiaus srities Italijoje su sostine Romoje – val-

⁵⁹ Toynbee A. J. A Study of History. Abridgement of Volumes VII–X by D. C. Somervell. Oxford: Oxford UP, 1957.

dovas. Šventoji Romos Imperija neturėjo transporto, komunikacijų sistemų bei kitų atributų, kuriuos Th. J. Barfieldas laiko „pirminių imperijų“ atributais.

Iš tikrųjų, Šventajai Romos Imperijai kur kas labiau negu jos pirmtakei – Karolingų imperijai – tinka „nostalgijos imperijos“ pavadinimas. Tuo tarpų Gedimino, Algirdo ir Vytauto laikų Lietuvos „nostalgijos imperija“ tikrai nepavadinsi. A. Bumblauskas, kuris yra vienas iš tų (nedaugelio) istorikų, kurie kėlė Lietuvos imperinio pobūdžio klausimą, teigia: „Vytauto laikų Lietuva labiausiai priartėjo prie valstybės, kurią galėtume pavadinti imperija“⁶⁰. Reikia tik pridurti, kad to meto Lietuva „prie valstybės, kurią galėtume pavadinti imperija“, priartėjo kur kas arčiau negu Šventoji Romos Imperija jau buvo nutolusi ir kad iš visų to meto Europos valstybių LDK prie imperijos buvo priartėjusi labiausiai. Pamėginsiu paaiškinti, kodėl taip galima teigti.

1. Jau nuo Algirdo laikų ji tapo pati didžiausia valstybė Europoje. Gal ne vien Lietuva XIV–XV a. Viduramžių Europoje nusipelno „imperijos“ vardo, bet ar būtų teisinga „pagailėti“ jo pačiai didžiausiai?

2. LDK vykdė agresyvią ir ekspansyvią užsienio politiką, vykdydama karo žygius ir plėsdamasi visomis kryptimis, kur tos plėtros nesustabdė pranašesnių varžovų jėgos. Taiki Lietuvos kunigaikščių ekspansija Rytuose yra iš Rusijos istorikų nekritiškai lietuvių istorikų perimtas mitas. Rusų istorikai pabrėžė taikų LDK plėtimosi į Rytus pobūdį, nes jiems rūpėjo įrodyti, kad LDK buvo vakarinių rusų valstybė. Lietuvių istorikai atmetė tezę apie rusišką LDK pobūdį, bet perėmė teiginį apie iš esmės taikų ir savanorišką rusų žemių prisijungimą prie LDK, vykusį neva visų pirma dinastinių vedybų keliu. Kritikuodamas šią koncepciją, S. C. Rowellas taikliai pastebi: „Teorija, kad Lietuva plėtėsi Rusios kunigaikščių gera valia, yra rusų mitas, toks pat senas kaip ir Ivanas Žiaurusis. Tai populiarus antilietuviškas devyniolikto šimtmečio istoriografijoje sumaniai sukonstruotas mitas, vaizduojantis lietuvių, veikiančių pagal Maskvos planus (Ivano propagandininkai vaizduoja Gedimino ekspansiją į Kijevą kaip Ivano Kalitos nurodymo iš Maskvos vykdymą), arba Rusios apsisprendimą neva valdyti pagonis iš apačios, užuot patiems paklulus mongolams“⁶¹.

Net tais atvejais, kai ta ekspansija nebuvo smurtinė, ji buvo savanoriška ne daugiau kaip 1940 m. SSRS įvykdyta Lietuvos okupacija. Taikus, nesmurtinis prijungimo pobūdis nereiškia, kad jis yra neprievartinis – paklūstama, kai pasipriešinimas jėga yra beviltiškas. Kaip tik taip paprastai ir būna imperinės ekspansijos atveju, kai didelė karinė galybė veržiasi į smulkių ir silpnų politinių darinių užpildytą

⁶⁰ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 164.

⁶¹ Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 101.

sritį. Sutriuškinus Makedoniją, romėnams nebereikėjo šturmu vieną po kito imti graikų miestų – graikai patys pasidavė mažiau „kultūringų“ romėnų „globon“, skatinami pažado negriauti senovės ir neįvedinėti naujovių. Tačiau tai nereiškia, kad graikų poliai prisijungė prie Romos imperijos savanoriškai ar buvo savanoriškai sudarytos federacijos nariai. Apie tai byloja kai kuriuose graikų poliuose kilę sukilimai ir po jų romėnų represijos.

Esame įpratę laikyti Lietuvą „kryžiuočių“ ar „vokiečių“ agresijos auka, nes jos karas prieš Ordiną Vakaruose buvo gynybinis. Tačiau jeigu į Prūsiją ir Padauguvį nebūtų atsikraustę kryžiuočiai ir kalavijuočiai, Prūsijos ir dabartinės Latvijos ar Estijos žemės būtų tapusios tokiu pat LDK kunigaikščių ekspansijos ir aneksijos objektu, koku buvo Polocko, Vitebsko, Smolensko ir kitos rusų žemės. Iš tikrųjų lietuviškasis Padauguvio nukariavimas XIII a. pradžioje jau vyko, o vokiečiams baltų gentis, tapusias dabartinių latvių etniniu substratu, taip greitai ir palyginti lengvai pavyko pajungti todėl, kad jos krikštą ir vokiečių valdymą laikė mažesniu blogiu už nesibaigiančius lietuvių plėšiamuosius žygius. Sunkiau LDK kunigaikščiams tikriausiai būtų sekęsi nukariauti karinguosius prūsus – jie tikriausiai lietuviams būtų priešinęsi taip pat nuožmiai, kaip žemaičiai gynėsi nuo vokiečių.

Apie tai, kad tokie imperiniai siekiai LDK valdovams nebuvo svetimi, liudija Algirdo ir Kęstučio 1358 m. imperatoriui iškeltos Lietuvos krikšto sąlygos, kuriose prie Lietuvos reikalaujama prijungti visą Sambiją, Kuršą, Žemgalą ir dalį Latgalos. Vakarinė LDK siena turėjo eiti nuo Mozūrijos Alnos upe iki Priegliaus, toliau Priegliaus upe iki Kuršių marių, po to Baltijos pajūriu iki Dauguvos žiočių. Šiaurinė LDK siena turėjo eiti Dauguvos upe iki Aiviekstės upelio, toliau Šiaurės Rytų kryptimi iki Lubano ežero ir Rusijos⁶². Kad tai nebuvo trumpas politinės fantazijos protrūkis, bet Gediminaičių galvose nuolatos buvusio jų valdų „mentalinio žemėlapiu“ atskleidimas, liudija žinomas Vytauto 1413 m. derybų su kryžiuočiais Salyne prie Kauno epizodas, kai jis iš esmės pakartojo tuos pačius reikalavimus, pavadindamas savo tėvoniją beveik visas prūsų žemes iki dešiniojo Vislos intako Osos⁶³.

3. LDK buvo daugiaetninė valstybė, kurioje viešpataujančio elito branduolį sudarė vieno iš etnosų – senovės lietuvių – diduomenė. Lietuvių gyvenamų žemių dalis, kurią (jei tikėsime H. Lowmianskiu) galima apytikriai tapatinti su dabartine Dzūkija (įskaitant ir vėliau suslavėjusį rytinį ir pietrytinį jos pakraštį⁶⁴) ir Aukštaitija buvo šios valstybės formavimosi židiny, ir išliko jos branduoliu per visą LDK egzistavimo istoriją. Nors išsiplėtus LDK teritorijai šios žemės liko jos pakrastyje,

⁶² Jučas M. Lietuvos ir Lenkijos unija: (XIV a. vid. – XIX a. pr.). Vilnius: Aidai, 2000, p. 95.

⁶³ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 145.

⁶⁴ H. Lowmianskis šiame pakrastyje, dabar priklausančiame Baltarusijai, „įkurdina“ Našią, kurią dauguma šiuolaikinių istorikų lokalizuoja dabartinėje Šiaurės Rytų Lietuvoje bei su ja besiribojančioje Baltarusijos teritorijoje.

nė vienam iš jos valdovų nebuvo atėję į galvą padaryti jos sostine Minską, Polocką, Kijevą, Smolenską ar Lucką, nors kai kurios iš jų buvo saugesnės už XIV a. pabaigoje kryžiuočių dažnai puolamą etninę Lietuvą, o kitos – derlingesnės ir tankiau gyvenamos (Voluinė). Tik po Liublino unijos sudarymo „atsargine“ LDK sostine tapo arčiau Lenkijos esantis Gardinas, tačiau dar prieš tai Lenkija savo sostinę iš tolimos Krokuvos perkėlė į arčiau Lietuvos esančią Varšuvą. Trakų ir Vilniaus vaivadijų urėdai buvo patys garbingiausi, o juos gavę didikai – pirmieji asmenys valstybėje. Vadindami „Lietuvos“ vardu visą LDK, amžininkai tuo pačiu metu suvokė ir kitą – siauresnę to vardo reikšmę, kurią jis turėjo kaip jos „branduolio“ teritorijų pavadinimas. Tas teritorijas galime tapatinti su LDK „metropolija“.

Riba tarp LDK metropolijos ir periferijos liko pakankamai ryški per visą LDK gyvavimo laikotarpį – metropolijai priklausė sritys, kuriose dominuojanti (ne vien elito) religija buvo pagonybė, o vėliau – katalikybė. Šio regiono išskirtinę padėtį atspindi po metropolijos krikšto įsigalėję draudimai statyti jame naujas stačiatikių bažnyčias, o stačiatikiams – būti urėdais (su vienintele už asmeninius nuopelnus išimtimi, padaryta Konstantinui Ostrogiškiui). Tikyba nubrėžė ir pakankamai ryškią liniją tarp katalikiško metropolijos elito ir stačiatikiškų lokaliųjų (sritinių) periferinių elitų, kurių skaičių nuo XVI a. vidurio papildė ir protestantiškas Livonijos elitas. LDK metropolinės srities tiksli lokalizacija yra diskusijų objektas. Nenuostabu, kad Baltarusijos istorikai yra linkę nukelti jos rytinę ir vakarinę ribas kuo toliau į Rytus, ieškoti mindauginės Lietuvos branduolio Juodojoje Rusijoje.

Panaši tendencija būdinga Matvejaus K. Liubavskio darbams, kuris teigė, kad jau Mindaugo laikais „lietuvių kunigaikščiai rusų visuomenėje galėjo pasisemti daugiau jėgų ir priemonių savo valdžiai įvesti, negu lietuvių visuomenėje“⁶⁵, o rašydamas apie povytautinę Lietuvą, jos metropolinei sričiai priskiria tuometinių (XX a. pradžios) carinės Rusijos Vilniaus, Gardino, Minsko, Mogiliovo gubernijų ir rytinės Kauno gubernijos dalies teritoriją. „Ši sritis užėmė dominuojančią padėtį Lietuvių-rusų valstybėje. Ji buvo tankiausiai apgyvendinta ir turėjo daugiausia gyventojų. Čia buvo sukoncentruota daugiausia didžiojo kunigaikščio dvarų, čia buvo sutelkta ir daugiausia valdančios Lietuvos aukštuomenės – kunigaikščių Golšanskių, ponų Goštautų, Radvilų, Zaberezinskių ir kt. dvarų. Ši sritis skyrėsi nuo kitų savo valdymo ir teismo vidaus tvarka, savo papročiais, savo lietuviška teise“⁶⁶.

Klausimui apie LDK metropolijos ribas galima pritaikyti C. Schmitto ekstremalistinę metodologiją. Ribą tarp metropolinių ir periferinių LDK žemių apytikriai

⁶⁵ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Изд. 2. Москва: Московская художественная печатня, 1915, с. 16.

⁶⁶ Там же, с. 82.

atskleidžia XV a. 4-ojo dešimtmečio LDK vidaus karo įvykiai: teritorijos, kurios po 1432 m. Ašmenos perversmo liko ištikimos Švitrigailai, su tam tikromis išlygomis gali būti priskirtos LDK periferijai, o tos, kurios iš karto parėmė Zigmantą I – metropolijai (neskaitant Žemaitijos). Kartu reikia pažymėti (apie tai – kiek žemiau), kad dėl sparčios periferinių elitų integracijos į LDK valdantįjį elitą jau XVI a. pradžioje metropolijos rytinė riba pasistūmėjo į Rytus, daugmaž sutapdama su K. Liubavskio brėžiamomis ribomis.

4. Žvelgdami į XIV–XV a. LDK teritorinę struktūrą per šiuolaikiniuose lyginamuosiuose imperijų tyrimuose vartojamų sąvokų prizmę, galime jos sandaroje išskirti visus tipiška imperijai būdingus struktūrinius elementus. Be metropolijos, ji turėjo savo periferiją ar periferijas, kurios ir vadinosi žodžio „periferija“ vertiniu į rusenų kalbą – „ukrainomis“. LDK „ukraina“ buvo ne vien tos žemės, kurios ilgainiui tapo šalies, žinomos „Ukrainos“ vardu, teritoriniu branduoliu. XIV–XV a. atskira „politinė visuomenė“ visuomenė su savo valdžios elitu, savivalda, sritine savimone, egzistavo Žemaitijoje⁶⁷. Bent jau tuo laikotarpiu, kai Žemaitijos seniūnai buvo Kęsgailos, Žemaitija buvo „ukrainietiškas“, LDK netiesiogiai valdomas kraštas, dėl kurio galima kelti klausimą – ar jos santykiams su centru negalėtų tikti „dominijos“ (B. Buzano ir R. Little prasme) statusas? Atskirą politinę visuomenę galima aptikti ir to paties laikotarpio Voluinėje. „Ypatingą padėtį užėmė gausūs Voluinės didžiūnai ir bajorai, į kurių interesus centro valdžia turėjo atsižvelgti. Čia buvo mažiausiai kišamasi skirstant žemėvaldą ir vietines pareigybes, išliko vietinių rusų kunigaikščių, Gediminaičių ir Alšėniškių valdos“⁶⁸. Voluinę taip pat galėtume pavadinti LDK „dominija“ B. Buzano ir R. Little'o prasme.

Vietinėms politinėms visuomenėms XIV a. buvo keblu konsoliduotis nuolatos iš stepių puldinėjamose Kijevo ir Podolės žemėse, tačiau dar XV a. pradžioje tokiu atskiru vienetu išliko Smolensko žemė bei šiuolaikinės Baltarusijos teritorijoje tuo metu dar gausios Gediminaičių ir Riurikaičių valdomos kunigaikštystės, kurios ilgainiui iš teritorinės autonomijos vienetų transformavosi į stambiosios žemėvaldos vienetus⁶⁹. Černigovo žemė ir Okos aukštupio kunigaikštysčių konglomeratas gali būti priskirtas jau tik LDK „neformalios imperijos“ arba siuzereniteto sferai. Vienas pagrindinių rūpesčių, kurį tuo metu kėlė šios smulkios kunigaikštystės Vilniaus imperiniam centrui, buvo nesibaigiančių vaidų dėl paveldėjimo teisės tarp Riurikovičių giminių atžalų narpliojimas. Nors šių ginčų baigtis labiausiai

⁶⁷ Žr. *Saviščevas E.* Žemaitijos valdžios elitas nuo XV a. pradžios iki XVI a. vidurio. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2004.

⁶⁸ *Gudavičius E.* Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla, 1999, p. 389.

⁶⁹ Ten pat, p. 388.

priklausė nuo Vilniaus valdovo ar jo vietininko Smolenske žodžio, teisiniu požiūriu jų valdomos žemės buvo tėvonijos, o ne LDK valdovo duoti lenai.

Kaip tai apskritai būdinga ikimoderniųjų laikų imperijoms, Rytuose LDK iki XV a. pabaigos aiškos sienos neturėjo – neformalios imperijos ar siuzereniteto sfera palaipsniui perėjo į hegemonijos sferą, kuriai įvairiais LDK istorijos laikotarpiais priklausė ne tik dalis Okos aukštupio kunigaikštysčių, bet ir Tverė, Riazanė, Pskovas, Naugardas, Moldova, Didžioji Orda ir net pati Maskva. Didžiausio išsiplėtimo LDK hegemonijos sfera pasiekė, žinoma, Vytauto laikais. „XV a. 3 deš. pabaigoje Vytautas pradėjo elgtis kaip savarankiškas didvalstybės vadovas. Vytauto įtakon pateko visa Rytų Europa. Siuzerenitetą pripažino Pskovas, Naugardas ir Riazanė, net Maskva atsidūrė jo protektorate (Vytautas tapo anūko, būsimo Baziliaus II globėju), Vytauto statytiniai buvo ir totorių chanai“⁷⁰.

5. Į svarbią LDK imperinio pobūdžio bylai spręsti aplinkybę dėmesį atkreipia S. C. Rowellas: LDK valdžia didelėse teritorijose užtikrino taiką – „Pax Lituanica“ – kuri atvėrė tolimo nuotolio prekybos kelius, kurie neveikia arba beveik neveikia politinės anarchijos sąlygomis. Šiuo atžvilgiu lietuvių vaidmuo Rytų Europoje lyginamas su tuo, kurį kadaise suvaidino romėnai su savo „Pax Romana“ ar netgi mongolai, kurių galybės laikais (antroje XIII–pirmoje XIV a. pusėje) pirkliai galėdavo saugiai keliauti iš Kinijos į Krymą per neaprepiamas stepių zonos, besidriekiančios nuo Mongolijos iki Karpatų ir Juodosios jūros, platybes. Tuo pat metu lietuviai kontroliavo senąjį „kelią iš variagų pas graikus“, nuo kurio gyvybiškai priklausė Naugardo gerovė, taip pat dalį jo atšakos, Dauguvos upe vedančios į Rygą. „Panašiai kaip osmanai bizantiškoje Mažonoje Azijoje, totoriai Rusioje ar kitos karinės bendruomenės lietuviai leisdavo savo valdiniais ramiai gyventi mainais už karinę tarnybą ir laiku sumokamus mokesčius. Galima kalbėti apie *pax lituanica*, apsaugantį prekybos kelius tarp Baltijos ir totorių valdomos Juodosios jūros, tarp Vokietijos ir Rusios“⁷¹.

Tiesa, nėra duomenų, kurie leistų teigti, kad LDK valstybingumas būtų turėjęs pagrindą atskirame ekonominiame pasaulyje, kad jo ribos nubrėžtų tam tikras „natūralias“ teritorinės ekspansijos ribas. „Ekonominio pasaulio“ sąvoka čia vartojama F. Braudelio ir I. Wallersteino prasme, juo vadinant teritoriją, kurią sieja teritorinis darbo pasidalijimas ir interlokaliniai prekybos mainai ne vien prabangos (prestižinio vartojimo) prekėmis. „Ekonominio pasaulio“ susidarymą indikuoja tokio tipo prekybos ir finansų centrų veikimas, kokiais viduramžių Europoje buvo Šampanės mugės, o vėliau – Briugės ir Antverpeno miestai. Per LDK teritoriją ėjo

⁷⁰ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 144.

⁷¹ Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 312.

svarbūs tranzito prekybos keliai, tačiau prekybos ir finansų centrų, kurie galėtų lygintis su Naugardu, Krokuva ar Ryga, joje nebuvo. Vilnius savo dydžiu XVI a. aplenkė ir Rygą, ir Taliną – tačiau būtent kaip politinis imperijos centras („*imperial city*“)⁷², o ne kaip ekonominio pasaulio centras.

2.2. LDK – „*barbarų karalystė*“ ar imperija-maitvanagis?

LDK ekspansijos ribas nubrėžė ne ekonominiai darbo pasidalijimo ir prekybos ryšių formuojami teritorijų tarpusavio traukos laukai, bet tarptautinė politinė situacija, kuri Rytų Europoje susidarė, kai XIII a. viduryje galios pusiausvyrą tuometinėje tarptautinėje sistemoje suardė išorinės jėgos – mongolų-totorių invazija, sukūrusi galios vakuumą Rytų Europoje. Tas galios vakuumas susidarė, mongolams suatriuškinus Galičo-Voluinės kunigaikštiją, kuri dar Mindaugo laikais dažniau pati puldavo Lietuvą negu būdavo jos puolama, o taip pat mongolams pajungus savo siuzerenitetui Vladimiro kunigaikščius. Aukso Orda buvo dualistinė klajoklių-sėslųjų imperija, kurioje klajoklių „raita metropolija“ pajungė ir ekonomiškai išnaudojo sėslią žemdirbių periferiją. Tokio tipo politinės struktūros iki pat naujųjų laikų dominavo Centrinėje Azijoje, Arabijos pusiasalyje ir daugelyje kitų Eurazijos sričių, kur stepių klajokliai ir dykumų beduinai imdavo duoklę iš oazių gyventojų už „apsaugą“ nuo kitų klajoklių ar beduinų genčių, tuo pačiu metu puldinėdami ir siekdami perimti savo „apsaugon“ kitų „saugomas“ teritorijas.

Čingis chanas sugebėjo tas kovas nutraukti, nukreipdamas suvienytų stepių genčių karinę jėgą išorinei ekspansijai. Tačiau po jo mirties mongolai-totoriai netruko įsitraukti į vidaus kovas, kurios iš pradžių įsipleksdavo tik Didžiojo chano sosto paveldėjimo krizių metu, o ilgainiui tapo nuolatine kelių Čingizidų imperinių valstybių tarpusavio santykių būkle. Kol Čingizidams dar pakako išteklių ne vien tarpusavio karams, bet ir išorinei ekspansijai, ji labiau kryo Pietų ir Pietvakarių, o ne Vakarų ir Šiaurės Vakarų kryptimi. Vakarinės Rusijos teritorijos (dabartinės Baltarusijos teritorijoje), nutolusios nuo stepių ir miškastepių juostos, juos domino mažiau. Jos ir tapo LDK hegemonijos, vėliau neformalios imperijos sfera, o ilgainiui buvo ir formaliai aneksuotos. Jas prisijungusi, nuo XIV a. vidurio LDK jau galėjo mesti karinį iššūkį totoriams, pretenduodama būti kažkuo daugiau negu „šakalu, einančiu paskui mongolų tigrą“ (E. Gudavičius)⁷³, ir ryjančiu tai, ko tas

⁷² Keene D. Cities and Empires // Journal of Urban History, 2005, vol. 32(1), pp. 8–21.

⁷³ Cit. iš: Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 106.

tigras nevaliojo ar nebenorėjo suėsti. Kai ką abu imperiniai plėšrūnai kurį laiką edė drauge – patekęs lietuvių valdžion Kijevas kurį laiką ir toliau mokėjo duoklę totoriams.

Savo sparčiausios teritorinės plėtros laikais (XIV a. viduryje) LDK turėjo daugiausia „imperijos-maitvanagio“ bruožų. Ji buvo maitvanagis Aukso Ordos atžvilgiu, plėsdamasi jos sąskaita ir naudodamasi jos nusilpimu. Tokia ir buvo pirminė LDK „imperinė idėja“ – užvaldyti visas rusų žemes, perimant iš totorių siuzerenitetą joms. „Lietuvos imperines pretenzijas aiškiausiai suformulavo Algirdas, pareiškęs, kad „savaime visa Rusia turėtų priklausyti lietuviams“⁷⁴. „Lietuviams“ čia reiškia „Gediminaičių giminei“. Tokia imperinė „idėja“ gali būti laikoma „idėja“ tik kabutėse. Tai „patrimonialinės imperijos“ (S. N. Eisenstadto prasme) „idėja“. Keblu sutikti su Antanu Andrijausku⁷⁵, kai jis projektuoja į LDK istoriją žinomas Oswaldo Spenglerio ir Arnoldo Toynbee⁷⁶ civilizacijų raidos schemas, kuriose „imperija“ ar „visuotinė valstybė“ traktuojama kaip tam tikra „kultūros“ (O. Spengleris) ar „civilizacijos“ (A. Toynbee) raidos fazė. Tokiu būdu atsiranda tik „pirminės imperijos“, ir tai ne visos. Jeigu „civilizacijos“ požymiu laikysime tam tikrą „potencialiai universalių politinių ir kultūrinių orientacijų“ arba tiesiog vertybių buvimą, tai pagonyms lietuviai jų neturėjo. Žinome, kaip lengvai ir greitai jie surusėdavo, sulenkėdavo, suvokietėdavo, bet nieko nežinome apie priešingos krypties procesus. Ir vis dėlto jie sukūrė ne šiaip sau ostgotiško ar normaniško tipo „barbarų karalystę“, kuriose karingi ateiviai yra plonas virštutinis viešpataujantis sluoksnis ir smulkios salelės labiau civilizuotų, užtat mažiau karingų „vietinių“ jūroje, bet sukūrė būtent imperiją, nes LDK ryškiai išsiskyrė metropolinis „centras“ (senosios, etniškai lietuviškos žemės) ir užkariauta bei prievarta priklausomybėje laikoma periferija.

Siekdami rusų žemių užvaldymo, lietuviai ėmė kištis ir į pačių totorių vidaus politiką, taip pradėdami traukti juos pačius į savo neformaliąją imperijos dalį. Toks kišimasis būdavo pačių totorių visuomenėje vykstančių procesų sukeltas, kai viena iš kovojančių pusių (iš pradžių pralaiminti) ieškodavo politinio prieglobsčio, o vėliau ir pagalbos LDK, taip tapdama „lietuviška partija“. Tokie pat vidinio skaidymosi ir fragmentacijos procesai, jau anksčiau vykę rusų žemėse, buvo kitas svarbus veiksnys, užtikrinęs lietuvių imperinės ekspansijos sėkmę. Būtent tie procesai ir sukuria optinę lietuvių „taikios ekspansijos“ iliuziją. Ta ekspansija buvo „taiki“ tik tiek, kad dėl vidinių krizių vietinėse rusiškose politinėse visuomenėse kartoda-

⁷⁴ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 107.

⁷⁵ Andrijauskas A. LDK europėjimo tendencijos ir kultūrinio tapatumo paieškos tarp Rytų ir Vakarų // Andrijauskas A. (ats. red.) Lietuviškojo europietiško rida: dabarties ir ateities iššūkiai. Vilnius: Aidai, 2006, p. 18–48.

⁷⁶ Toynbee A. J. A Study of History. Abridgement of Volumes VII–X by D. C. Somervell. Oxford: Oxford UP, 1957, pp. 4–75.

vosi situacijos, kai viena iš kovojančių partijų (dėl paveldėjimo teisių susipykusių vietinių kunigaikščių), pralaimėjusi kviesdavo į pagalbą lietuvius ir ieškodavo su jais sąjungos, tais laikais sutvirtinamus santuokos ryšiais. Tačiau be tokios „lietuviškos“ partijos, kuri galų gale laimėdavo, būdavo ir pralaiminti antilietuviška, apie kurią mes žinome mažiau, nes istoriją užrašo metraštininkai, kuriuos išlaiko nugalėtojai. Tačiau kartą „svetimuosius“ (šiuo atveju lietuvius) įpainiojus į vidaus reikalus, jų paprastai jau nebebūdavo įmanoma atsikratyti, ir taip lietuvių karinės-politinės ekspansijos banga iš etniškai lietuviškos metropolijos slinko į Rytus, Pietryčius ir Pietus. Pralaiminčiai antilietuviškai partijai, kurios buvimą galime spėti remdamiesi teoriniais pagrindais – netgi tais atvejais, kai jos buvimas nėra šaltinių paliudytas, – lietuvių ekspansija toli gražu neatrodė nei taiki, nei išganinga.

Nors lietuviai, kaip žinoma, negriaudavo senovės ir neišvesdavo naujovių, jų valdžia tikrai negalėjo vykdyti be labai skausmingų personalinių permainų vietiniams kunigaikščiams ir daliai diduomenės, kurių vietą užėmė ateiviai Gediminaičiai ir jų kariauninkai. Be to, pats patikimiausias būdas sugriauti senovę – permaitinti įvesti palaipsniui. Tai, kad jų nebūdavo lietuvių valdymo pradžioje, nereiškė, kad jų nebūdavo vėliau. Ne visi užkariautojai yra taip pat ir revoliucionieriai. Kai rusų dalinius kunigaikščius pakeitė lietuviai, tai buvo daugiau personalinio pobūdžio permaina. Tačiau Vytauto, panaikinusio senovinę dalinių kunigaikštysčių sistemą, reformos buvo radikalios, matuojant taip pat ir tų laikų mastais. Po pakartotinio Smolensko užkariavimo 1404 m. „šalies vyriausybė persikirstė ir padidino bajorų žemėvaldą, suburdama ar net sukurdamą atsidavusių sau žmonių sluoksnį“⁷⁷. Kaip ir taikus lietuvių ekspansijos, taip ir konservatyvus (vietinės rusiškos „senovės“ atžvilgiu) jų valdymo pobūdis, yra rusiškos istoriografijos mitas.

Rusėniškajame LDK pasienyje, iki pat XV a. slinkusiame vis toliau į rytus, vykusių vidaus kovų, „suminkštinusių“ tas visuomenes iš vidaus ir parengusių jas lietuviškai aneksijai vaizdą pateikia gerai dokumentuota Naugardo vidaus politinių kovų istorija, kurioje stebime tai sustiprėjančią, tai susilpnėjančią „lietuvišką“ partiją. Ją remdama, LDK trumpesniems ar ilgesniems laiko tarpams pajungdavo Novgorodą savo hegemonijai netgi be karinių veiksmų, nukreiptų tiesiogiai prieš šį miestą pagalbos. Žinoma, vidinės politinės krizės, padarančios šalį pažeidžiama išorinei ekspansijai, kildavo ir Lietuvoje. Pavyzdžiu gali būti vidaus politinės kovos, kilusios po Mindaugo nužudymo bei Algirdo mirties. „Kai dinastija buvo vieninga, stipri būdavo ir Lietuva“⁷⁸. Lietuva nuo savo kaimynių skyrėsi tik

⁷⁷ Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, p. 389.

⁷⁸ Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 312.

tuo, kad tokios krizės buvo ne nuolatinė, taigi normali, bet išimtinė ar ekstremali būseną, kuri palyginti greitai būdavo įveikiama. Todėl ji sėkmingiau puolė pati, negu buvo puolama.

Siekiant detaliau išsiaiškinti, kokie ekonominiai ir socialiniai vidaus procesai lėmė lietuvių ekspansijos proveržį nuo XII a. pabaigos, daugiausia turbūt galėtų padėti to meto Lietuvos visuomenės lyginimas su Skandinavijos vietinėmis visuomenėmis vikingų ekspansijos metu. Lietuviai ne be pagrindo vadinami „sausumos vikingais“⁷⁹. Pagal H. Lowmianskio Lietuvos valstybės atsiradimo koncepciją⁸⁰, nuo XII a. pabaigos suintensyvė lietuvių kariaunų grobiamieji žygiai į Rusiją sukurė pusiau profesionalių kariškių, nebenorėjusių būti žemdirbiais, sluoksnį. Juo buvo galima pasinaudoti revoliuciniam perversmui, kuriuo sukurama „valstybė“, išskylanti virš vis dar giminiais principais organizuotos „visuomenės“. Valstybė atsiranda, kai kariai mėgėjai, kuriems „svetimųjų“ plėšimo dėka nereguliariai gaunamas grobis yra tik šalutinis pragyvenimo šaltinis, tampa profesionalais, išlaikomais iš reguliarių „savųjų“ reketavimo (duoklių, mokesčių) įplaukų, renkamų valdovo, pretenduojančio į tam tikros teritorijos reketavimo (ir apsaugos nuo kitų plėšikų) monopolį.

Tokiu revoliucionieriumi Lietuvos istorijoje H. Lowmianskis laiko Mindaugą – nekokį karvedį, bet genialų politiką. Pasinaudodamas mongolų invazijos Rusioje sukeltu sąmyšiu, jis XIII a. penktame dešimtmetyje rusėnų žemėse, kur jau egzistavo ir veikė fiskalinė sistema (o ją H. Lowmianskis laiko svarbiausiu valstybės požymiu), senbuvių Riurikovičius „pastovios mitybos“ vietose pradėjo keisti lietuvių kariauninkais, kurie tokiu būdu iš „klajojančių banditų“, plėšimu prisidurdavusių prie žemdirbystės pajamų, virto „stacionariniais banditais“, t. y. valstybininkais⁸¹. Pasinaudodamas šia jėga bei Livonijos ordino parama, šeštojo dešimtmečio vidaus kare Mindaugas palaužė tuometinės etninės Lietuvos „visuomenės“ pasipriešinimą, apdėdamas ją mokesčiais (t. y. sukurdamas fiskalinę sistemą) ir taip tapdamas Lietuvos valstybės pradininku.

Tie Skandinavijos konungai, kuriuos tradicija laiko Danijos, Norvegijos, Švedijos valstybių įkūrėjais, taip pat remdavosi kariaunomis, į kurias įeidavo ir užjūrio žygiuose dalyvavę kariai. Vis dėlto šiais atvejais neaptinkame epizodų, primenančių H. Lowmianskio piešiamą scenarijų, kai konungas, sukūręs pavaldžią sau ka-

⁷⁹ Žr. Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 32–34; Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 312.

⁸⁰ Lowmianski H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego, t. 2. Wilno: Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1932, s. 346–370.

⁸¹ Plg. Olson M. Power and Prosperity. Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships. New York: Basic Books, 2000, pp. 1–24.

rinę jėgą užjūryje tenykščių, labiau išvystytų politinių struktūrų pagrindu (svetur nejudindamas senovės ir neįvesdamas naujovių, išskyrus „personalinius pakeitimus“), panaudotų šią jėgą bei sąjunginių užjūrio valstybių pagalbą Skandinavijos visuomenių pajungimui. Skandinavijoje susikūrusios valstybės netapo vikingų užvaldytų žemių (Pietų Italijos, Normandijos, Anglijos, Rusios) metropolijomis (dalinė išimtis yra Kanuto Didžiojo laikų Danija).

Jeigu tikėsimė Tomu Baranausku⁸², Lietuvoje įvykių eiga iš esmės skyrėsi nuo tos, kurią stebime Skandinavijoje: valstybės susikūrimas čia nebuvo išorėn nukreipto karinio aktyvumo grįžtamojo poveikio visuomenėms, iš kurių tas aktyvumas kilo, padarinyš. Priešingai, jos susikūrimas buvo to aktyvumo prielaida ir priežastis. T. Baranausko nuomone, valstybė Lietuvoje susikūrė jau XII a. pabaigoje, o Mindaugo laikų įvykius reikia traktuoti tik kaip kovą dėl valdžios jau seniai egzistuojančioje valstybėje. Paankstinant Lietuvos valstybės pradžią, būtų logiška ankstinti ir imperinės Lietuvos pradžią. Tačiau galima rasti ir svarių argumentų prieš tokį ankstinimą⁸³.

Apskritai „imperializmu“ keblu vadinti tokią karinę-teritorinę ekspansiją, kurios subjektas nėra valstybė. Kaip rodo vikingų pavyzdys, ekspansija gali vykti ir iš valstybiškai neorganizuoto židinio. Jos svarbiausia jėga, taip pat ir atsiradus Skandinavijos valstybėms, buvo ne kariaunas į užjūrio žygius siunčiantys karaliai, bet nuo susidorojimo bėgantys politiniai emigrantai. Tokie procesai („kariaunų emigracija“) būdingi ir Lietuvos santykiams su senovės Rusios žemėmis, bet lietuviško imperializmo agentai buvo ne kunigaikščiai pabėgėliai ir jų kariaunos, bet Lietuvos valstybės valdovai.

Klausimą, kada gi atsirado Lietuvos valstybė ir kaip tarpusavyje susijusios jos genezė bei Lietuvos imperinės ekspansijos pradžia, šiame straipsnyje tenka palikti atvirą, nes autorius, šiuo klausimu yra priklausomas nuo istorikų išvadų „Mindaugo problemų“⁸⁴ klausimais. Formuluodamas šeštąją problemą, Z. Ivinskis cituoja prof. Konstantino Jablonskio laišką (1959 02 10), kuriame formuluojami labai įdomūs šiame straipsnyje nagrinėjamiems klausimams pastebėjimai: „Visų pirma Mindaugas, jo krikščionybė, jo karaliavimas. Jo tikroji sostinė turbūt iš tikrųjų buvo Naugardėlis baltarusių krašte, jam tenai patogiau buvo laikyti pabėgusius nuo totorių jo priimtus į tarnybą rusų karius, ir jiems ten patogiau buvo pravoslaviška me krašte. Čia pat Lavrušovo vienuolyne gyveno jo sūnus Vaišelga, jį nužudžius lengvai galėjo užimti šitą sostą, o ne kur lietuviškose žemėse, surusėję ar rusiški kunigaikščiai, Mindaugo sūnus ir žentas (Švarnas), kurie rėmėsi ne lietuvių bajorų

⁸² Baranauskas T. Lietuvos valstybės ištakos. Vilnius: Vaga, 2000.

⁸³ Žr. Gudavičius E. Mindaugas. Vilnius: Žara, 1998.

⁸⁴ Ivinskis Z. Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Vilnius: Mokslas, 1991, p. 154–157.

karine jėga. Tenai buvo prie Mindaugo ar pora katalikų vienuolių, ar tik vienas jo kapelionas, o daugiau katalikų dvasininkijos visoje Lietuvoje turbūt ir nebuvo. Europoje buvo „Lietuvos“ vyskupų, bet jie tebuvo tituliniai. Taigi jokios katalikiškos krikščionybės Mindaugo laikais Lietuvoje nebuvo. Iš viso Mindaugas tebuvo Ordino statytinis, rėmėsis savo krašte nelietuviška karine jėga, neutralus kryžiaus žygiuose prieš Lietuvos žemes, jis visai nebuvo joks tikras Lietuvos valdovas, o savanaudiškais tikslais daug prisidėjęs prie Lietuvos valstybinės organizacijos griovimo, bet nesugebėjęs jos sugriauti“⁸⁵. Net jeigu Mindaugas pirmasis nuo rusėnų žemių plėšimo perėjo prie jų aneksijos, „Ordino statytinį“ gana keblu būtų laikyti taip pat ir lietuviškojo imperializmo pradininku.

Kaip bebūtų išspręstas lietuvių išorinės karinės ekspansijos, valstybės genezės ir išorinės ekspansijos transformacijos į imperializmą procesų santykio bei sąveikos klausimas, Lietuvos karinė ekspansija savo viršūnę pasiekė, praėjus daugiau negu šimtmečiui (jeigu skaičiuoti nuo Mindaugo) ar net pusantro šimto metų (jeigu skaičiuoti nuo XII a. pradžios) nuo valstybės susidarymo metropolijoje. Galima diskutuoti, kada gi Lietuva peržengė „imperijos slenkstį“ – ar jau Mindaugo laikais, kai buvo prisijungtos Juodosios Rusios ir Polocko žemės, ar vėliau, kaip linkęs manyti A. Bumblauskas: „Ant Traidenio sutvirtintų valstybės pamatų jau kitame amžiuje išaugo imperija, nusidriekusi nuo Baltijos iki Juodosios jūros“⁸⁶. Gedimino valdymo laikais LDK jau be jokių išlygų galima vadinti „imperija“, tegul ir „su būdvardžiais“. „Lietuva Gedimino laikais tapo politinės sistemos centru, apie kurį telkėsi ne tik Mindaugo laikais prijungtos Juodosios Rusios ir Polocko žemės, bet ir Lietuvos politinėje įtakoje buvę Haličas-Voluinė, Kijevas, Pskovas. Tai leido Lietuvai tapti didelių politinių kombinacijų dalyve ir vyraujančia regiono jėga – didvalstybe“⁸⁷. „Lietuvių ekspansija Rusioje iki pat Gedimino buvo daugiausia plėšikiška ir chaotiška“⁸⁸.

Vikingų žygius galima laikyti paskutiniu Didžiojo tautų kraustymosi epizodu, kai migruodavo ištisos žemdirbių tautos, kurdamosi svetimuose kraštuose. Tuo tarpu „ankstyvojoje Lietuvos istorijoje nematome nieko panašaus į tautų krausty-

⁸⁵ Cit. pagal: *Ivinskis Z.* Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Vilnius: Mokslas, 1991, p. 157.

⁸⁶ *Bumblauskas A.* Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 44.

⁸⁷ Ten pat, p. 70. Panašiai teigia ir Antanas Andrijauskas: „Gedimino ir jo sūnų valdymo laikais LDK įžengė į naują, civilizacijos istorikų vadinamą imperine, raidos fazę, kurioje jaunas dar nesutvirtėjęs civilizacinio organizmo genotipas susidūrė su naujais sudėtingais civilizaciniais iššūkiais bei tvirtumo išbandymais“ (*Andrijauskas A.* LDK europėjimo tendencijos ir kultūrinio tapatumo paieškos tarp Rytų ir Vakarų // *Andrijauskas A.* (ats. red.) Lietuviškojo europietiško mado raida: dabarties ir ateities iššūkiai. Vilnius: Aidai, 2006, p. 27).

⁸⁸ *Łowmiański H.* Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1983, s. 397.

mosi tipo karo žygius: jokia lietuvių grupė niekada nebandė įkurti savo kolonijos, nepriklausomos nuo metropolijos“⁸⁹. Šiuo atžvilgiu LDK tipologiškai skiriasi nuo „barbarų karalysčių“, kurias buvusiose Romos žemėse įkūrė ostgotai, vestgotai, vandalai, langobardai. LDK ir barbarų karalystės bei vikingų svetur (ne Skandinavijoje) įkurtos valstybės panašios tuo, kad abiem atvejais stebime, kaip mažiau civilizuoti ir karingi pagonyys pajungia labiau civilizuotą krikščionišką krašto gyventojų daugumą. Kai kurių lietuvių tarnybinių kunigaikščių (tokių kaip Daumantas Pskove) atvykimo į rusų žemes aplinkybės buvo panašios į tas, kurios nuo IX a. išvijo į užjūrį (įskaitant ir tokias atšiaurias vietas, kaip Islandija ir Grenlandija) daugelį vikingų. Ir vieni, ir kiti buvo politiniai emigrantai, pralaimėję vidaus politinėse kovose, kurios vyko formuojantis jų valstybėms arba gelbėdamiesi nuo jų valdovų rūstybės. Tačiau rusų kunigaikščiai Riurikovičiai neturėjo iš samdinių lietuvių sudarytų kariaunų, panašių į romėnų, o vėliau Bizantijos imperatoriui tarnaujančių germanų ir vikingų būrius, kuriems dažnai tekdavo savo šeiminkus ginti nuo kitų germanų ir vikingų. Į Rusios žemes emigravo tik gentinio ir besiformuojančio valstybinio elito atstovai (kunigaikščiai) su kariaunomis, bet ištisais kaimais lietuviai ten nesikėlė.

Tiesa, apie LDK kunigaikščių į rusiškų žemių gilumą atkeltus ištisus lietuvių kaimus (pvz., Algirdo į Obolcų rajoną Vitebsko kunigaikštijoje) žinių yra⁹⁰. Tačiau tai buvo ne „tautų kraustymosi“ tipo migracija, bet tipiška imperinė deportacijų (priverstinio gyventojų perkėlimo iš vienos vietos į kitą) praktika, kurios dar ryškesnis pavyzdys buvo totorių ir karaimų apgyvendinimas etnografinėje Lietuvoje jau Vytauto laikais. Tokius rinktinius dalinius iš etniškai svetimų mažumų atstovų (plg. mameliukus ir janyčiarus), kokia LDK buvo iš „savų“ totorių sudaryta kavalerija, formuodavo ir Rytų imperijų valdovai, kad susikurtų jiems asmeniškai lojalią atsvarą prieš „savą“ diduomenę bei iš „saviškių“ sukomplektuotą kariuomenę. Tad nėra pakankamo pagrindo LDK prilyginti „barbarų karalystėms“, kuriomis gali būti laikomi ne tik jau minėtų germanų tautų buvusioje Romos imperijoje, bet ir vėliau vikingų svetur įkurtos valstybės. Viena jų buvo ir Kijevo Rusia Riuriko ir tiesioginių įpėdinių laikais. LDK buvo kitokio tipo valstybė – ji buvo imperija su metropolija ir periferija, kas „barbarų karalystėms“ nėra būdinga. Prasidėjusi kaip „imperija maitvanagė“, LDK ilgainiui įgijo daug bruožų, būdingų „pirminei imperijai“, nors vis dėlto tokia ir netapo.

Valdantysis lietuvių elitas ne asimiliavo vietinį elitą, bet pats asimiliavosi, – kaip būdavo ne tik barbarų karalysčių, bet ir „maitvanagių imperijų“ atveju. Tačiau ši

⁸⁹ Baranauskas T. Lietuvos valstybės ištakos. Vilnius: Vaga, 2000, p. 163.

⁹⁰ Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, p. 143.

tendencija pasikeitė į priešingą po Lietuvos krikšto, kai prasidėjo vietinių stačiatikių LDK imperinėje periferijoje polonizacija ir perėjimas į katalikybę. Kartu, žinoma, lenkėjo ir ateiviai lietuviai (kaip ir tie, kurie liko metropolijoje). Tačiau etninio lietuvių diduomenės savitumo nunykinimas netrukdė iki pat Abiejų Respublikų pabaigos išlikti, o XVI a. pirmoje pusėje pasiekti literatūriškai išreikštų aukštumų savo, kaip atskiros politinės tautos elito ir atskiros LDK valstybingumo nešėjos, savimonei. Panašiai kaip Romos valdantįjį elitą (senatorių luomą) ilgainiui sudarė jau nebe lotyniškos kilmės giminės, bet romanizuoti provincialai, taip ir LDK valdančiajame elite didėjo asimiliuotų rusėniškos kilmės didikų (pvz., Chodkevičių, Sapiegu) lyginamasis svoris, kas jiems netrukdė savęs laikyti lenkiškai kalbančiais lietuviais.

Nei transporto, nei komunikacijos (ryšių) sistema LDK negali lygintis su klasikiais tokių pirminių imperijų, kaip Romos imperija ar Achemenidų Persija, pavyzdžiais. Iš Vytauto laikų žinome apie pastotės (kas iki tam tikro laiko reiškė tą patį, ką ir paštas) prievolę, ir tikriausiai tam tikros žemės pajungimas LDK valdovo valdžiai visur reikšdavo ir pastotės kaip tam tikros naujos prievolės (jeigu jos dar nebuvo) įvedimą. Bet kuriuo atveju, imperinė valstybė be daugiau ar mažiau reguliariai veikiančios pašto sistemos neišsivaizduojama, ir verta paklausti, ar istorikai tikrai jau išsamiai ištyrė šiaip jau žinomą ir ribotą LDK ankstyvosios istorijos šaltinių bazę, ieškodami informacijos, kaip buvo organizuota ir veikė Lietuvos imperijos komunikacijų sistema.

Daugiau žinome apie centrinių valdžios įstaigų sistemą, nes išliko jos veikimo produktas – Lietuvos Metrika. Centrinės LDK valdžios įstaigos dėl po Vytauto mirties prasidėjusios LDK federalizacijos liko neišplėtos. Kaip pažymi Egidijus Banionis, „LDK, užimdama didžiulę teritoriją, iš esmės liko necentralizuota“⁹¹. Tačiau kad ir nebūdama labai įspūdinga, reikalinga imperijai „centrinė kanceliarija“ egzistavo ir sėkmingai veikė, vartodama kaip kanceliarinę tą kalbą, kuria kalbėjo pigiausi tuometiniams LDK valdovams „žmogiškieji ištekliai“ – stačiatikių dvasininkai (spėju, kad lotyniškai rašiusių Gedimino raštininkų pranciškonų algos buvo dvigubai ar trigubai didesnės). „Svetimos“ ar net „mirusios“ kalbos vartojimas imperijai administruoti yra ne išskirtinis, o normalus LDK, kaip imperijos, bruožas: tokia praktika buvo būdinga ir daugeliui kitų senovinių imperijų, jau nekalbant apie visuotinę lotynų kalbos vartojimą viduramžių Europoje.

LDK, kaip imperija, anaiptol nebuvo trumpalaikis valstybinis darinys. Savo amžiumi ji pranoko daug žymiai garsesnių imperijų, nepergyvenusių savo įkūrėjų. Tai liudija, kad ji spėjo peržengti „Augusto slenkstį“ – surasti tą valstybinės organizacijos formą, kuri užtikrina politinio darinio tvarumą. Chronologiškai tą

⁹¹ Banionis E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais. Vilnius: Diemedis, 1998, p. 36.

slenkstį galima sieti su dviem dešimtmečiais po Vytauto mirties. Iki tol LDK buvo tiesiog Gediminaičių giminės tėvoninė valda, kurią kunigaikščiai drauge valdė, paklusdami energingiausio ir autoritetingiausio giminės atstovo (ar jų dueto), savo asmeninėje valdžioje turėjusio metropolijos žemes, valiai. Užtrukus vidiniam dinastijos konfliktui dėl sosto paveldėjimo bei pradėjus savarankiškai politiškai reikštis ponams, atsirado valstybės kaip „viešos įstaigos“ ir lojalumo valstybei, skirtingo nuo lojalumo valdovo asmeniui ar netgi valdančiajai dinastijai, samprata. Nuo šios krizės iki pat Mykolo Glinskio maišto (1507–1508 m.) jokių vidinių konfliktų, keliančių valstybės žlugimo pavojų, nebuvo, o patį Glinskio maištą galima laikyti ekstremalia situacija, kuri pademonstravo (C. Schmitto paaiškinta prasme), kad LDK priartėjo ir prie „Karakalos slenksčio“ – LDK metropolijos ir periferinių politinių visuomenių elita susiliejo į vieną elitą, nors „apačios“ liko padalytos etninių ir religinių skirtumų.

2.3. *Kuo pavirto LDK imperija?*

Pagrindinė povytautinės LDK raidos tendencija – jos transformacija iš patrimonialinės imperijos į federacinę luominę monarchiją. Šis procesas iš esmės itin intensyviai vyko jau Kazimiero, dosniai dalijusio privilegijas tiek visos LDK kilmingiesiems, tiek atskiroms jos sritims, laikais. „Ištisios Lietuvos valstybės mastu, prasidedant XVI a., susiklostė jaunos luominės struktūros žemių federacija su aiškia politinę hegemoniją turinčių trijų lietuviškųjų vaivadijų branduoliu. Valstybė nebuvo ištisai centralizuota, tačiau ją vienijo susidariusi vieninga teritorinio valdymo pareigybių sistema“⁹². Tai buvo specifiškai būdingas LDK (ir lyginamojoje perspektyvoje netipiškas) problemų, susijusių su „Augusto slenksčio“ peržengimo būdas. „Tipišku“ galima laikyti valdymo centralizaciją, kuriant stiprų biurokratinį centrinės valdžios aparatą. LDK jis liko rudimentinėje būsenoje, tad LDK taip ir netapo biurokratine imperija pagal S. N. Eisenstadtą. Valstybės vienybę užtikrino periferinių politinių visuomenių valdančiojo elito integracija į metropolijos elitą per kultūrinę homogenizaciją lenkiško kultūrinio importo pagrindu. Šis procesas vyko skirtingose imperijos vietose nevienodu greičiu (priklausomai nuo geografinio nuotolio nuo vakarinės sienos), o jam įsibėgėjant, ėmė stiprėti ir kylančios kitos – Maskvos imperijos – spaudimas iš Rytų.

Aptardamas Lietuvos ir dabartinės Baltarusijos žemių santykius XIV a., Vladimiras Pašuta juos jau tada vadina „nelygiateise federacija“⁹³. Kaip argumentą jis

⁹² Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, p. 396.

⁹³ Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas. Vilnius: Mintis, 1971, p. 232.

nurodo žinomus faktus apie rusėnų kilmingųjų panaudojimą didžiojo kunigaikščio tarnyboje, rusėnų kalbos naudojimą raštvedyboje ir pan. Toliau, prieštaraudamas sau, jis teigia: „Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės sustiprėjimas, Ivanui Kalitai valdant, buvo esminių pasikeitimų Rytų Europos politinėje situacijoje pradžia. Šiomis naujomis aplinkybėmis Lietuvos feodalų valdžia, pagrįsta prievarta, baltarusių, ukrainiečių ir rusų žemėse palaipsniui virto Lietuvos silpnumo šaltiniu“⁹⁴. Jeigu federacinių santykių ir imperinio pavaldumo santykių kriterijumi laikysime savanoriškumą (žr. aukščiau skirsnį 1.4), tai buvo kaip tik priešingai: „valdžia, pagrįsta prievarta“, egzistavusi XIV a., ilgainiui virto savanoriška naryste federacijoje. Federacinį (taigi savanorišką) rusėnų žemių priklausomybės pobūdį LDK XIV a. rusėnų kilmingųjų tarnyba LDK administracijoje įrodo ne daugiau, kaip kinų bei musulmonų valdininkų bei raštininkų tarnyba mongolų imperijos administracijoje bei mongolams pajungtų tautų karinių kontingentų dalyvavimas karo žygiuose – mongolų valstybės federacinį pobūdį.

Tikrai patikimas valstybinio junginio federacinio pobūdžio kriterijus yra etniškai ir kultūriškai savitų sričių gyventojų (ypatingai – lokalinių elitų) elgesys šmitiškose „ribinėse situacijose“, kai egzistuoja reali pasirinkimo galimybė, o lojalumas krizę išgyvenančiam valstybiniam dariniui reikalauja daugiau aukų, nei žada naudoti. Tikriausiai perdėti yra H. Lowmianskio teiginiai⁹⁵, kad ir XIV a. antroje pusėje LDK karinio-politinio elito svarbiausias pajamų šaltinis tebebuvo karo grobis – todėl karinės ekspansijos Rytuose „užstrigimas“ po nesėkmingų Algirdo žygių prieš Maskvą 1368–1372 m. kartu su prasidėjusiais kryžiuočių įsiveržimais į LDK metropolinę sritį buvusi pagrindinė Krėvos unijos priežastis. Tačiau svarbiausias motyvas, skatinęs rusėniškas žemes būti LDK sudėtyje iki pat XV a. buvo tai, kad tik tokiu būdu buvo galima išvengti chaotiško plėšimo ir išpirkų, pakeičiamų reguliariu apmokestinimu po prijungimo prie LDK. Lietuviai rusėnams tebuvo nekenčiami plėšikai pagonys.

XV a. pabaigos–XVI a. pradžios karuose su Maskva LDK prarado iki trečdaliao savo teritorijos. Kaip parodė Michailas Kromas⁹⁶, Maskvos agresija buvo sėkminga tik tose tuomet vis dar rusėnų žemėse, kurios buvo palyginti silpnai integruotos į LDK politinį kūną, išsiskirdamos bruožais, kurie būdingi neformalios imperijos sritims ir imperinei periferijai. Smolensko diduomenė, apačių spaudžiama, galų gale atvėrė vartus Maskvos kariuomenei. Tačiau Vitebsko, Oršos, Kričevo,

⁹⁴ Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas. Vilnius: Mintis, 1971, p. 303.

⁹⁵ Lowmianski H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1983, s. 393–403.

⁹⁶ Кром М. М. Меж Русью и Литвой: западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV-первой трети XVI в. Москва: Археографический центр, 1995.

Polocko ir kitų labiau į vakarus nuolusių miestų gyventojai įnirtingai priešinosi maskvėnams, o užkariauti sukildavo, siekdami grįžti į LDK sudėtį. Tik vietinio elito deportacijomis į Maskvos valstybės gilumą bei iš ten atgabentų tarnybininkų įkurdinimu jo vietoje Maskva pajėgdavo užsitikrinti tokių teritorijų lojalumą. Tad šių žemių priklausomybė LDK buvo jau ne prievartinė, bet savanoriška. Vietiniai elitai (nors vis dar daugiausia stačiatikiški) jau suvokė LDK kaip „savo“ valstybę, o save – kaip „lietuvius“. Taip Maskvos agresija sustojo ties riba, kuri dabar apytikriai sutampa su šalies, žinomos Baltarusijos vardu rytine siena. Ten ji ir išliko daugiau negu du šimtus metų, kuriam laikui (1618–1667 m.) dar ir vėl pasistūmėdama į rytus. Ši LDK rytinės sienos stabilizacija sudarė sąlygas baltarusių etnosu genezei. Sėkminga būsimųjų baltarusių žemių integracija į LDK metropoliją ir suteikia šiuolaikiniams baltarusiams svarų pagrindą laikyti LDK taip pat ir „savo“ valstybe. LDK paveldo „dalybų“ problema yra tipiška imperijų istorijos problema, savo kontūrais primenanti Romos ar Karolingų imperijų paveldo dalybų problemą. LDK imperinį pobūdį bei jos priartėjimą prie idealaus „pirminės imperijos“ tipo geriausiai parodo būtent jos gebėjimas kelti ainiams nostalgijos jausmus.

LDK praradus hegemonijos sferą, neformalią imperiją bei tas rytinio pakraščio sritis, kurios dėl nepakankamai toli pažengusios integracijos XV a. pabaigoje vis dar galėjo būti kvalifikuojamos kaip jos imperinė periferija, didžioji likusios jos teritorijos dalis, apytikriai sutampanti su dabartinės Lietuvos ir Baltarusijos teritorija, transformavosi į federacinę valstybę. Tiesa, pietinių „ukrainų“ integracija buvo pažengusi kur kas mažiau, ir jos iki jų atplėšimo nuo LDK ir prijungimo prie Lenkijos 1569 m. vis dar buvo ne dalis metropolijos, tik imperiškai kontroliuojamos periferinės sritys. Stiprėjant Maskvos valstybės spaudimui, pati LDK pasinaudodavo proga vykdyti ekspansiją tomis kryptimis, kai regioninės galios pusiausvyros sutrikimai sutapdavo laike su santykinai stabilia vidaus būkle.

LDK siekė įtakos Krymo ir Moldovos vidaus ir užsienio politikai. Didieji kunigaikščiai Jogailaičiai LDK išteklius mėgindavo panaudoti savo dinastiniais tikslais, konkuruodami dėl Rytų ir Centrinės Europos karalysčių sostų. Bet LDK valdantysis elitas gana sėkmingai tokius mėginimus neutralizuodavo, savo ruožtu mėginamas išnaudoti bendrus su Lenkija ir kitomis šalimis valdovus LDK interesais, ir siekė pasilikti sau paskutinį žodį tuos interesus artikuliuojant ir apibrėžiant. Paskutinis LDK imperinės ekspansijos epizodas buvo įsikišimas į Reformacijos destabilizuotos Livonijos vidaus reikalus, siekiant užbėgti už akių neišvengiamam Maskvos mėginimui pasinaudoti Livonijos dezintegracija savo pačios imperinės ekspansijos tikslais. 1561 m. lapkričio 28 d. sutartis su Livonija užfiksavo šio krašto pajungimą Lietuvos suzerenitetui. „Įvyko tai, ką brėžė lietuviai kariaunos dar

XIII a. pradžioje, ką kartkartėmis prisimindavo Lietuvos diplomatija vėlesniais amžiais“⁹⁷.

Tačiau paskutinis Lietuvos imperijos triumfas kartu buvo ir LDK kaip imperijos gulbės giesmė. Karą dėl Livonijos su Maskvos valstybe LDK pralaimėjo ir atsidūrė prieš dilemą: pripažinti šį pralaimėjimą ir prarasti ne tik naujai įgytas žemes, bet ir dalį savo pačios teritorijos, arba ieškoti Lenkijos paramos ir sumokėti lenkų reikalaujamą kainą – „įgyvendinti“ nuo XIV a. pabaigoje pasirašytus ir kelis kartus pakartotus, bet taip ir nepradėjusius veikti unijos aktus. Lietuvos ir Lenkijos santykių nuo Krėvos ir Liublino unijos istorija yra labai sudėtinga tema, į kurią šiame straipsnyje nėra nei laiko, nei galimybės gilintis.⁹⁸ Autoriaus nuomone, iki 1569 m. Lietuva liko atskira ir nepriklausoma valstybė. Nors atskirais laikotarpiais (pvz., Zigmanto I ir Švitrigailos karo laikais) Lenkijos įtaka Lietuvos vidaus politikai sustiprėdavo, vis dėlto unijų aktų teiginiai apie Lietuvos „suliejimą“, „priešliejimą“ prie Lenkijos arba inkorporavimą liko tušti žodžiai, nes nebuvo jokių bendrų valstybės institucijų, o Lietuvos valdantysis elitas savarankiškai formavo ir vykdė tiek vidaus, tiek užsienio politiką. Bendras Lietuvos ir Lenkijos valstybingumas įgijo realų turinį tik 1569 m. sudarius Liublino uniją.

Svarstyti, ar Lietuva liko imperija ir po 1569 m. yra keblu, nes ji nustojo būti nepriklausoma valstybė, tapdama jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės dalimi. Šios valstybės pobūdis ir atsiradimo aplinkybės – atskira ypatinga tema, kurios neįmanoma išgildinti, neiškelus Lenkijos kaip imperijos, lenkų imperializmo (lietuviškoje istorinėje literatūroje dažniau vadinamas „hegemonizmu“) ir „ekspansionizmu“⁹⁹ bei jo santykių su lietuvišku imperializmu problemos, kurios į šio straipsnio erdvę nebesutelpa. Todėl apsiribosiu tik keletu pastabų.

Ne tik pirmos dalies pirmais skirsniais aptartais „metodologiniais stabdžiais“, bet ir labai savitu Lietuvos ir Lenkijos santykių pobūdžiu galima paaiškinti, kodėl imperijų tyrinėtojai-komparatyvistai Vakaruose dažniausiai vengia įtraukti vėlyvųjų viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų Lietuvą į nagrinėjamų atvejų skaičių. Viena vertus, į palaipsnio Lietuvos ir Lenkijos suartėjimo istoriją galima žiūrėti kaip į lenkų imperializmo istoriją, kuris lyginamajai imperiologijai yra įdomus tuo, kad parodo, jog imperinė ekspansija nebūtinai vyksta karinio užkariavimo būdu. Tokį požiūrį siūlo A. Motylis: „Istorija pateikia daug pavyzdžių, kai dinastinės sąjungos tarp galingų ir silpnų monarchų užsibaigė silpnųjų karalysčių inkorpora-

⁹⁷ *Gudavičius E.* Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla, 1999, p. 615.

⁹⁸ Nuodugnią literatūros šiuo klausimu apžvalgą žr. *Jučas M.* Lietuvos ir Lenkijos unija: (XIV a. vid. – XIX a. pr.). Vilnius: Aidai, 2000.

⁹⁹ *Gudavičius E.* Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla, 1999, p. 207, 292.

vimu imperijos sąlygomis. Lenkijos-Lietuvos atsiradimas ir Habsburgų imperijos iškilimas yra du tokie pavyzdžiai. Karalienės Jadvygos unija su didžiuoju kunigaikščiu Jogaila pastūmėjo Lietuvą dinastinės unijos, inkorporacijos ir imperijos slidžiu šlaitu¹⁰⁰. Šioje perspektyvoje Lenkija iškyla kaip tokios ekspansijos subjektas, o Lietuva – kaip jos objektas. Tačiau tokiu atveju Lietuvos ir Lenkijos santykių istorijoje turėtume aptikti fazes, kai Lietuva iš pradžių tampa Lenkijos hegemonijos (M. Doyle'o prasme), toliau neformalios imperijos dalimi ir galiausiai imperijos periferija. Taip Lietuvos ir Lenkijos santykių istoriją interpretuoti galbūt ir galima, tačiau tik su dideliais sunkumais.

Kaip jau buvo pabrėžta, Lietuva po unijos su Lenkija toliau vykdė savarankišką vidaus ir užsienio politiką – taip pat ir imperinę. Tiesa, tuo pačiu metu vyko LDK valdančiojo elito polonizacija, tačiau keblu šį procesą įtraukti į imperinės ekspansijos sąvoką, nebent išskirtume „kultūrinį imperializmą“ kaip atskirą imperializmo formą. M. Doyle'o koncepcijoje metropolijos visuomenės sukurtos kultūros sklaida suprantama kaip „transnacionalinė“ jėga, kuri sudaro prielaidas ir nutiesia tiltus imperialistinei ekspansijai, bet nėra jos dalis, kadangi imperializmas joje suprantamas būtent kaip tarptautinės politikos reiškiny. Veikdama jau egzistuojančios (karine prievarta sukurtos) imperijos viduje, metropolijos kultūros sklaida veikia kaip ją integruojantis (artinantis prie „Karakalos slenksčio“) veiksnys. Praplėtę imperializmo sąvoką „kultūriniu imperializmu“, galėtume teigti, kad be „kietosios“ ar „šiurkščiosios“ (angl. *hard*) galios, kurią joms suteikia ekonominiai ištekliai ir karinė jėga, imperijos turi dar ir „minkštąją“ ar „švelniąją“ galią, kurią joms suteikia patrauklios, gundančios, skleidžiančios „metropolinius“ kerus kultūros vertybės bei jų sostinėse kunkuliuojantis intensyvus kultūrinis, dvasinis gyvenimas, traukte traukiantis periferijų intelektualus.

Liublino unijos išvakarėse Lietuvos ponai buvo kur kas labiau sulenkėję negu LDK bajorija (šlėkta), tačiau būtent ponai buvo LDK nepriklausomybės gynėjai, tuo tarpu kai bajorija buvo unijos šalininkė. Kadangi būtent bajorija buvo tapati tuometinei Lietuvos politinei tautai, neišvengsime išvados, kad Liublino unija buvo savanoriškas dviejų politinių tautų susivienijimas, kurio prigimtį geriau nusako Lietuvos ir Lenkijos federacijos arba konfederacijos, o ne Lenkijos imperijos sąvoka. Taip pat ir federacinės valstybės gali būti imperijos – šiuo atveju federacija yra metropolijos valstybinės santvarkos forma, o periferijai, neformaliai imperijai bei hegemonijos sferai priklauso bendromis jėgomis federacijos subjektų pajungtos ar kontroliuojamos politinės visuomenės. XVI a. pabaigoje–XVII a. tokios buvo Livonija, Rytų Prūsija, o svarbiausia – Ukraina. Būtent politinės problemos,

¹⁰⁰ Motyl A. J. *Revolutions, Nations, Empires: Conceptual Limits and Theoretical Possibilities*. New York: Columbia UP, 1999, p. 135.

kilusios dėl lenkų vykdomos Ukrainos kolonizacijos bei Abiejų Tautų Respublikos nesugebėjimas jas išspręsti, laiku transformuojantis į Trijų Tautų Respubliką, buvo svarbiausioji priežastis karinės ir politinės XVII a. vidurio katastrofos, po kurios ji ilgainiui tapo jau tik kaimyninių valstybių imperinės ekspansijos objektu.

Ukrainos problemos sprendimą apsunkino ir ta *“Antemurale Christianitatis”* (krikščionybės bastiono) idėjos interpretacija, kuri nuo XVII a. pradžios įsiviešpatavo Lenkijos-Lietuvos valstybėje. Ta idėja buvo jungtinės Lenkijos-Lietuvos valstybės imperinė idėja ar projektas, kuris turėjo įkūnyti periferijos ir metropolijos skirtumus pranokstančias bendras vertybes. Nugalėjus Kontrreformacijai, „krikščionybė“ buvo sutapatinta su katalikybe, ir taip interpretuojama imperijos idėja tapo ne jungiančiu skliautu, bet skiriančiu barjeru, trukdančiu stačiatikiškos pietrytinės imperijos periferijos integracijai. Jeigu Reformacija LDK būtų pasibaigusi protestantizmo naudai, kitaip būtų galėjusi pakrypti ir Rytų Europos geopolitika, nes Abiejų Tautų Respublikai būtų reikėję atlaikyti tik Rusijos, o ne Rusijos ir XVII a. protestantiškosios Šiaurės Europos imperijos – Švedijos – puolimą, kurį sąlygojo ne tik dviejų imperijų interesų konfliktas dėl Livonijos, bet ir katalikiškosios Vazų dinastijos atšakos pretenzijos į Švedijos sostą, kurių realizacija būtų reiškusi jėzuitų pasirodymą Skandinavijoje.

2.4. Kuo LDK galėjo pavirsti, bet nepavirto?

„Antemurale Christianitatis“ buvo jau jungtinės Lenkijos-Lietuvos valstybės imperinė idėja arba projektas. Ar tokią idėją turėjo Gediminaičių ir Jogailaičių Lietuva? Būtent tokios idėjos stoka skatina ir tuos istorikus, kurie teigia LDK imperinį pobūdį, daryti išlygas. „Tiesa, paprastai imperijomis laikome valstybes su centruota monarcho ar kitokia centrine valdžia, kuri sugeba primesti pavaldiems kraštams kalbą, religiją ar net gyvenimo būdą. Gedimino ir Algirdo Lietuvai šie bruožai nelabai būdingi. Priešingai, Gediminaičiai, sėdę į prijungtų kunigaikštijų sostus, paprastai patys priimdavo stačiatikių tikėjimą ar net to krašto kalbą“¹⁰¹. Jau minėjome istoriniuose dokumentuose paliudytas Gediminaičių pretenzijas valdyti visas baltų genčių gyvenamas žemes. Tačiau net jeigu „panbaltiškas“ imperinis projektas kada nors egzistavo, XV a. jis jau buvo užmirštas, arba prisimenamas tik kaip „gryna istorija“. Apie tai galime spręsti iš to, kad Lietuvos valdžios elitas nerodė jokių pastangų pasinaudoti palankia situacija ir prisijungti Prūsijos žemes. Kai panašioje situacijoje Lietuva pajungė sau Livonijos žemes, šis paskutinis Lie-

¹⁰¹ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 106.

tuvos imperinės ekspansijos laimėjimas jau nieko bendra su panbaltiškąja idėja nebeturėjo. „Prie Lietuvos buvo prijungta ne Latvija, o būtent Livonija“¹⁰².

Praktiškai veiksmingesnė buvo kita – visų rusų žemių pajungimo idėja, apie kurią liudija istoriniai dokumentai nuo Algirdo laikų. Į siuzerenitetą šioms žemėms tuo metu pretendavo Aukso Orda bei nuo jos atsikylantys totorių politiniai dariniai, tad LDK valdovams atrodė, kad būtina sąlyga šiam tikslui pasiekti yra pajungti Lietuvos hegemonijai bent dalį totorių. Iš tikrųjų, sustiprėjus Lietuvos grėsmei, jų didžiausi varžovai Rusios žemėse – Maskvos kunigaikščiai – šaukdavosi būtent savo siuzerenų – totorių chanų pagalbos. Iš šios patirties Lietuvos valdovai ir pasidarė išvada, kad geriausias būdas pajungti Maskvą yra daryti įtaką jų siuzerenams – totoriams. Tokia idėja, kaip atrodo, ir buvo paremta su permaininga sėkme įgyvendinama Vytauto Rytų politikos „didžioji strategija“. Vytauto laikais netgi galėjo atrodyti, kad Rusios užvaldymo tikslas jau visai arti – Maskvos soste sėdint Vytauto anūkui (Baziliui II), belieka pajungti Lietuvos kontrolei totorišką stepę, nes be to Šiaurės Rytų Rusios kontrolė negalinti būti nei ilgalaikė, nei stabili.

Visų rusų žemių pajungimas – tai tokio tipo imperinė idėja, kokios būna būdingos „imperijoms-maitvanagiams“, kaip tam tikrai „šešėlinių imperijų“ atmainai. Joms stinga „minkštosios“ galios, t.y. galios savo kultūra žavėti, užburti, pakerėti, patraukti. Jų valdžios elitų užmojai nesiekia toliau pretenzijos būti teisėtais tam tikros anksčiau egzistavusios politinės (imperinės) arba civilizacinės tradicijos paveldėtojais. Tas paveldas, į kurį pretendavo Gediminaičiai, buvo Kijevo Rusios paveldas. Jeigu tą projektą būtų pavykę įgyvendinti, tai tas paveldas nebūtų buvęs padalytas tarp trijų Rytų slavų tautų, į kurias rusėnai suskilo dėl LDK imperinio projekto įgyvendinimo nesėkmės. Iš tikrųjų, baltarusių ir ukrainiečių etnosų išsiskyrimas iš rusėnų masės yra reikšmingiausias ilgalaikis LDK imperinės ekspansijos į Rytus padarinys. Tačiau to padarinio galėjo ir nebūti, jeigu Algirdui būtų pavykę sutriuškinti jo net tris kartus pulką ir du kartus sudegintą Maskvą, arba Vytautui – laimėti Vorsklos mūšį. Tuomet Maskva nebūtų gavusi šanso pamėginti tapti „trečiąja Roma“, nes Vilnius būtų tapęs „antruoju Kijevu“. „Vakarų rusų žemių suvienijimas aplink Lietuvą iš esmės buvo sugriautos Kijevo epochos politinės vienybės atkūrimas, prarasto politinio centro atradimas. Skirtumas buvo tik tas, kad dėl istorinių aplinkybių tas centras dabar įsikūrė prie Vilijos upės, o ne prie Dniepro, kaip tai buvo IX a. pabaigoje“¹⁰³. Tačiau tas centras taip ir netapo „antruo-

¹⁰² *Gudavičius E.* Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, p. 615.

¹⁰³ *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Изд. 2. Москва: Московская художественная печатня, 1915, с. 36.

ju Kijevu“, o liko Vilniumi, nes Maskva taip ir liko nenukariauta. Dėl to Vilnius tapo ne rusėnų „Kijevo epochos politinės vienybės“ atkūrimo centru, bet lėmė jų atsiskyrimą į atskiras baltarusių ir ukrainiečių tautas.

Panašiai imperinio LDK projekto „sėkmės“ geopolitinius padarinius vaizduoja istorikas iš Naujosios Zelandijos Samuelis Adrianas M. Adsheadas: „Vorskla galėjo turėti pasekmių (*may have made a difference*). Jeigu ji būtų pasibaigusi kitaip, Vytautas būtų galėjęs atsiskirti nuo savo pusbrolio Vladislovo Lenkijoje, nutraukti Krėvos uniją, ir vėl suvienyti rusus aplink Vilnių arba Kijevą, o ne aplink Maskvą“¹⁰⁴. S. A. M. Adsheadas sugestijuoja, kad alternatyvinėje Rusijos istorijoje (toje, kurioje Vytautas laimėjo Vorsklos mūšį) lietuviai būtų pakartoję tą patį vaidmenį ir patyrę tą patį likimą, kuris ištiko Kijevo Rusios valstybę sukūrusius normanus. Atkūrę Rusios politinę vienybę, lietuviai būtų neišvengiamai supravoslavėję ir ištirpę slaviškoje jūroje. Nors lietuvių suslavėjimo perspektyva Rusijoje su sostine Vilniuje didesnių abejonių nekeltų, kitaip yra supravoslavėjimo klausimu. Taip pat vargu ar galima sutikti su S. A. M. Adsheadu, kai jis laiko Krėvos unijos likvidaciją neišvengiama pergalės prie Vorsklos pasekme. Antai Georgijus Vernadskis, vienas kūrėjų Rusijos istorijos „eurazinės“ koncepcijos, kuri teigia, kad mongolų-totorių valdymas buvo ne „jungas“, bet vidinis Rusijos civilizacinio identiteto veiksnys, manė, kad „mongolai išgelbėjo Rusiją nuo katalikų, nugalėdami Lietuvos didįjį kunigaikštį Vytautą prie Vorsklos upės 1399 m.“¹⁰⁵. „Antrojo Kijevo“ Rusia nebūtų buvusi panaši nei į faktiškąją ir mums geriausiai žinomą Moskovijos Rusiją, nei į savo pirmtakę „pirmojo Kijevo“ bizantiškąją Rusiją. Atsimesti nuo katalikybės ir pereiti į stačiatikybę Vytautui tiesiog politiškai neapsimokėjo, nes tai būtų suteikę Vokiečių ordinui labai geidžiamą pagrindą tęsti karą prieš Lietuvą. Kita vertus, vargu ar jo ir įpėdinių politika „Vilniaus Rusijoje“ būtų apsiribojusi katalikybės skleidimu.

Po metropolijos krikšto LDK imperinio projekto jau nebeišsėmė visų Rusios žemių užvaldymas. Jam jau tiko tai, ką S. N. Eisenstadtas teigia apie imperijas, kai rašo, kad jos „panaudodavo kai kurias platesnes, potencialiai universalias politines ir kultūrinės orientacijas, pranokstančias ribas to, kas būdavo būdinga kiekvienai iš imperijų sudarančių dalių“¹⁰⁶. Grigaliaus Camblako epizodas antroje Vytauto valdymo pusėje, kai didysis kunigaikštis ne tik rūpinosi įsteigti atskirą Lietuvos stačiatikių bažnytinę provinciją, bet ir sujungti ją bažnytinės unijos saitais su Romos katalikų bažnyčia, nebuvo atsitiktinis. Unija ir jos sėkmė buvo raktas valsty-

¹⁰⁴ Adshead S. A. M. *Central Asia in World History*. New York: St. Martin's Press, 1993. <http://coursesa.matrix.msu.edu/~fisher/hst373/readings/tamerlane.html>. Žiūrėta 2006. 09. 30.

¹⁰⁵ Halperin Ch. J. George Vernadsky, Eurasianism, the Mongols, and Russia // *Slavic Review*, 1982, vol. 41 (3), p. 485.

¹⁰⁶ Eisenstadt S. N. *Empires* // *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol. 5. New York: Macmillan, 1968, p. 41.

bės vientisumui užtikrinti per visą LDK, o vėliau ir jungtinės Lenkijos-Lietuvos egzistavimo laikotarpi.

Tuo metu susiklosčiusiomis sąlygomis priklausomybė stačiatikiams unitams lokaliųjų rusėniškų elitų atstovams tebuvo tarpstotė pakeliui į katalikybę ir įsijungimą į bajoriškąją lietuvių tautą kaip lenkų makrotautos dalį¹⁰⁷. Tos Lenkijos-Lietuvos valstybės sritys, kuriose bažnytinė unija šio savo vaidmens nesuvaidino, taip ir liko neintegruotos į jos politinį organizmą. Unijos galimybes šiam vaidmeniui atlikti visą laiką ribojo Maskvos parama tai stačiatikių daliai, kuri unijai priešinosi. Unija netapo savitų „minkštosios galios“ išteklių šaltiniu. Tačiau jeigu LDK po visos Rusios politinio pajungimo pagaliau būtų tapusi nepriklausoma nuo Lenkijos paramos gynybai prieš Maskvą, tai bažnytinės unijos vaidmuo būtų galėjęs būti ir kitoks. Stačiatikių ir katalikų bažnyčios uniją, o potencialiai – ir dviejų kultūrinių tradicijų (bizantinės-rusiškos ir vakarietiškos lotyniškos) sintezę galime laikyti ta LDK kaip imperijos idėja, kuri galėjo būti realizuota, jeigu LDK būtų pajungusi visas rusų žemes, ir tokiu būdu likvidavusi jėgas, politiškai suinteresuotas stačiatikybės atskirumo išsaugojimu.

Tarpukario laikais idėją apie Rytų ir Vakarų kultūrų sintezę, kaip Lietuvos istorinę misiją, plėtojo ir gynė Stasys Šalkauskis¹⁰⁸. Ir anais „Kauno Lietuvos“, ir dabartiniais „Vilniaus Lietuvos“ laikais ta idėja buvo ir yra utopiška ir politiškai žalinga¹⁰⁹. Tačiau ji atspindi istorines galimybes, kurios prieš daugiau nei 500 metų egzistavo kaip reali LDK transformacijos iš „imperijos maitvanagio“ į „pirminę imperiją“, o taip pat – galbūt ir į atskirą civilizaciją – perspektyva. Maždaug tiek pavėlavo gimti ir tie XX–XXI a. lietuvių autoriai, kurie laikė ar laiko „Vakarų ir Rytų kultūrų sintezę“ ar tapimą „tiltu tarp Vakarų ir Rytų“ tuometinės (dabartinės) Lietuvos istorine misija.

IŠVADOS

1. Nors hermeneutinės metodologijos požiūriu tezė, kad LDK buvo imperija, yra absurdiška, tą tezę galima pagrįsti socialine mokslinė metodologija besivadovaujančios istorijos ir lyginamosios sociologijos rėmuose.

¹⁰⁷ *Gudavičius E.* Bajoriškoji lietuvių tauta ir Didžioji Lietuvos kunigaikštija // *Gudavičius E.* Lietuvos europėjimo keliai. Istorinės studijos. Vilnius: Aidai, 2002, p. 187–188.

¹⁰⁸ *Šalkauskis S.* Dviejų pasaulių takoskyroje // *Šalkauskis S.* Raštai, t. 4. Vilnius: Mintis, 1995, p. 21–193; *Šalkauskis S.* Lietuvių tauta ir jos ugdymas // *Šalkauskis S.* Raštai, t. 4. Vilnius: Mintis, 1995, p. 197–441. Žr. taip pat: *Maceina A.* Kultūros sintezė ir lietuviškoji kultūra // *Maceina A.* Raštai, t. 1. Vilnius: Mintis, 1991, p. 396–524.

¹⁰⁹ Žr. *Jokubaitis A.* Stasys Šalkauskis ir Antanas Maceina kaip politikos filosofai // *Jokubaitis A.* Liberalizmo tapatumo problemos. Vilnius: Versus Aureus, 2003, p. 36–59.

2. LDK struktūroje ir raidoje galima aptikti būdingus imperinėms valstybėms sandaros ir raidos bruožus, kaip jie nušviečiami S. N. Eisenstadto, M. Doyle'o, A. J. Motylio, Th. J. Barfieldo koncepcijose.
3. Kebliausi imperijų sociologinės analizės klausimai yra susiję su valstybių sąjungos ir hegemoninio pavaldumo santykio atskyrimu bei imperinio pavaldumo ir federacinio ryšio skirtumu. Šias problemas galima išspręsti C. Schmitto ekstremalistinės metodologijos pagrindu.
4. LDK tipologiškai skirtinga nuo senovės germanų ir vikingų sukurtų „barbarų karalysčių“ – antrinė patrimonialinė imperija-maitvanagis, kuri transformavosi į vienaluomę luominę federacinę valstybę, vėliau tapusią (kon) federacinio politinio darinio dalimi.
5. Pagrindinė LDK „didžiosios strategijos“ idėja buvo didžiosios dalies totorių (kaip Rusios siuzerenų) pajungimas savo siuzerenitetui arba bent hegemonijai, tokiu būtu sukuriant sąlygas visų Rusios žemių pavertimu LDK hegemonijos, siuzereniteto sfera, o ilgainiui ir dominijomis.
6. LDK galimybės transformuotis į pirminę imperiją langas užsidarė po Vorsklos mūšio. Tokios galimybės realizavimo atveju LDK būtų atlikusi rusėnų žemių politinės vienybės atkūrėjos („antrojo Kijevo“) vaidmenį ir sukūrusi politines prielaidas bažnytinės unijos visos Rusios mastu įgyvendinimui, gal ir naujos civilizacijos atsiradimui.